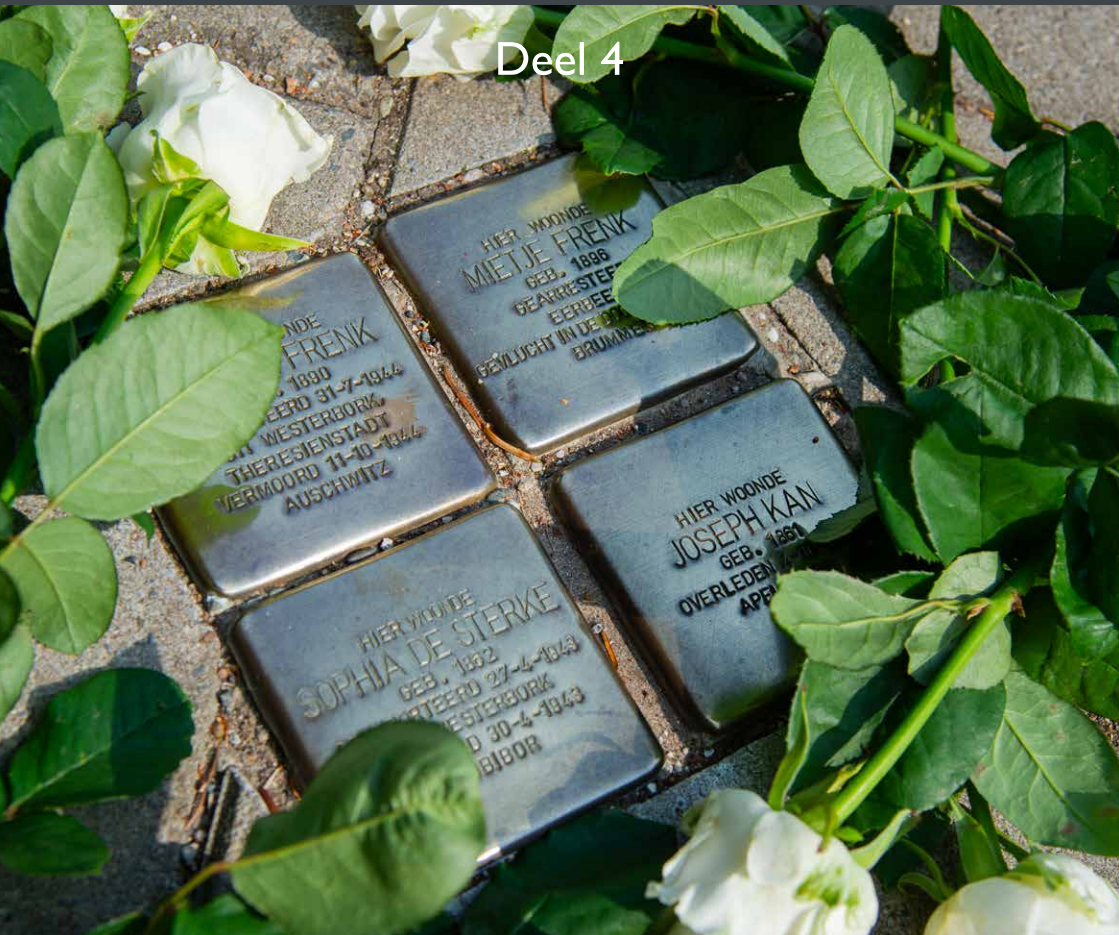

STOLPERSTEINE IN WASSENAAR

Deel 4

Hun nagedachtenis
zij tot zegen

november 2024

STOLPERSTEINE IN WASSENAAR

Deel 4

Hun nagedachtenis
zij tot zegen

Omslagfoto:

Struikelstenen bij Huize Klim Op aan de Raadhuislaan 4,
gelegd op 2 november 2023
(foto Patrick Kop).

november 2024

Inhoud

Voorwoord 6

Klein Persijnlaan 31 8
Isaac Hartogs

Cornelis de Wittstraat 20 16
Joseph Tuvy

Jonkerlaan 58 24
Ernest August Kan

Schouwweg 72 32
Bertha Abrahamson

Rijksstraatweg 701 38
Wolf van Leeuwen
Sophia van Leeuwen-Spanjar
Levie van Leeuwen
Heintje van Leeuwen
Heintje Lena Spanjar

Rijksstraatweg 791 44
Gabriel Levi
Marianne Levi-Ostwald

Schouwweg 28 52
Louisa Julia Carolina van Raalte

Dankwoord 60

Bronnen en literatuur 61

Colofon 62

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Werkgroep Stolpersteine Wassenaar.

De Werkgroep Stolpersteine Wassenaar heeft getracht rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de Werkgroep Stolpersteine Wassenaar.

Voorwoord

Misschien was ik drie jaar, misschien vier toen ik me optrok aan de vensterbank waarop geraniums stonden en me zo ver mogelijk uitrekte. Er liep een man voorbij. 'Wie is dat?', vroeg ik mijn moeder en keek achterom. Ze liep naar me toe: 'Dat is Van O', zei ze. Ik reageerde verbaasd: 'Die is toch protestant?' Ik had een marsmannetje verwacht, klein van stuk, met een glimmende huid en voelsprietten, maar hij droeg een lange zwarte jas, liep op klompen en had een hoed op. Het zou mijn vader kunnen zijn. Het voelde niet goed. Wat was er mis met onze buurman, vroeg ik me af zo klein als ik was?

Ik ben op een boerderij in een diep katholiek dorpje aan de Waal geboren. Er woonden slechts een handjevol protestanten, hervormden en gereformeerden. Als bij toeval werden wij ten dele omringd door hen; schuin tegenover over ons, naast ons en achter ons. Ik wist dat zij 'anders' waren. Niet katholiek waren. Ik moet 'het anders zijn' van mijn ouders gehoord hebben en later prentte de pastoor in de kerk en de meester op school ons in dat wij beter waren, want we hingen het enig ware geloof aan.

Mijn ouders waren progressief voor die tijd en gingen volstrekt normaal met hen om – van enige animositeit heb ik nooit iets gemerkt. Toch zat 'het anders zijn', deze discriminatie waarvan ze zich waarschijnlijk amper bewust waren, diep verankerd. Het was gewoon zo.

Discriminatie is nooit gewoon, mag nooit, hoe onschuldig en mild zij ook lijkt. De protestanten werd niets in de weg gelegd, ze werden niet uitgescholden of gepest, laat staan dat iemand hen naar het leven stond. Maar we weten dat er maar weinig nodig is om ook een milde vorm van discriminatie aan te wakkeren, mensen op te hitsen opdat zij zich tegen 'de anderen' keren. Met geweld en erger.

Het heeft Adolf Hitler weinig moeite gekost om de harten van miljoenen Duitsers voor zich in te nemen in zijn kloppacht op de joden en anderen die in zijn ogen niet deugden. Weet dat Hitler op 30 januari 1933 aan de macht kwam en nauwelijks een maand later al Dachau opende, het eerste concentratiekamp, uitmondende in de meest extreme en waanzinnige verschrikkingen die iedereen konden treffen. Van joden tot verzetsstrijders, van Roma tot homoseksuelen. In Auschwitz-Birkenau, Theresienstadt, Bergen-Belsen en al die andere vernietigingskampen.

Vandaag leggen we opnieuw Stolpersteine, struikelstenen, in ons dorp. Stolpersteine die ons niet alleen herinneren aan een barbaarse episode uit onze recente historie: we brengen bovenal de slachtoffers van de Holocaust thuis door hun namen voor hun woning van weleer in onze trottoirtegels te verankeren. We geven hen hun naam terug om de poging om hen te vernietigen ongedaan te maken.

Mijn dank gaat uit naar de Werkgroep die mij de gelegenheid bood het voorwoord voor deze uitgave te schrijven en bovenal voor hun onvermoeibare inzet om de onzichtbaren weer een gezicht te geven en naar huis terug te brengen.

Antoon Claassen

Wassenaar, oktober 2024

Klein Persijnlaan 31

Ter nagedachtenis aan
Isaac Hartogs
ligt er op dit adres een struikelsteen.

HIER WOONDE
ISAAC HARTOGS
GEB. 1888
VIA HET ORANJEHOTEL
GEDEPORTEERD UIT
WESTERBORK 30-11-1942
VERMOORD 3-12-1942
AUSCHWITZ

Isaac Hartogs

Op 23 november 1888 wordt in Rotterdam Isaac Hartogs geboren. Hij is het tweede kind van David Hartogs (1859-1912) en Henriette van den Bergh (1864-1933). Ruim een jaar eerder is hun eerste kind kort na de geboorte overleden. Het jonge gezin woont aan de Boezemsingel en drie jaar na de geboorte van Isaac worden de ouders verblijd met de komst van hun tweede zoon Max (1891-1958).

Isaac en zijn broer groeien op in de Maasstad en volgen daar het lager onderwijs. Isaac kan goed leren en gaat na de lagere school naar de H.B.S. (Hogere Burgerschool) waar hij al op 17-jarige leeftijd zijn diploma behaalt. De nog jonge student vervolgt zijn studie in Delft waar hij elektrotechniek gaat studeren aan de Technische Hogeschool (nu: TU). Na het afronden van zijn studie mag hij zich ingenieur (ir.) noemen. Naast de vreugde en de voldoening over het behalen van zijn diploma krijgt Isaac al vroeg te maken met tegenslag wanneer in 1912 zijn vader David tijdens een bezoek aan Bad Nauheim¹ op 52-jarige leeftijd overlijdt.

Het gezin verhuist naar de Badhuisweg in Scheveningen. Na de afronding van zijn studie is Isaac werkzaam bij verschillende bedrijven. Vanuit Duitsland wordt de jonge ingenieur benaderd om een agentschap in elektrotechnische apparaten te starten. Op 1 april 1923 vestigt Isaac op het woonadres in Scheveningen een eenmanszaak onder firma met als officieel ingeschreven bedrijfsactiviteiten: "Handel in electrotechnische apparaten, adviezen".

¹ Bad Nauheim is een plaats in de Duitse deelstaat Hessen en ligt 28 km ten noorden van Frankfurt am Main. De plaats ontwikkelt zich in de tweede helft van de 19e eeuw tot een prominent kuuroord.

Isaac Hartogs,
begin jaren veertig.

Zijn moeder steunt hem bij het opzetten van de onderneming en neemt een belang van één aandeel in het bedrijf van haar zoon. De eerst bekend zijnde inschrijving in het handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam dateert van 12 februari 1926.

De start van het jonge bedrijf is moeizaam, de zaken gaan niet echt goed en het bedrijf lijdt verlies. Een nadeel is dat Den Haag niet echt een gunstig klimaat heeft voor industriëlen. De hofstad is meer gericht op ambtenaren en diplomaten. Isaac ziet dat Rotterdam met de groei van de haven en de daarmee gepaard gaande opkomst van de elektrotechnische industrie veel meer kansen en mogelijkheden biedt. De onderneming vestigt zich aan de Heemraadssingel en Isaac gaat wonen in de Utrechtsestraat in Scheveningen. De verhuizing van zijn bedrijf naar zijn geboortestad blijkt een gouden greep te zijn. Het personeelsbestand groeit en vanuit een verliesgevende situatie van fl. 12.000,- per jaar maakt het bedrijf in het eerste half jaar al een winst van fl. 12.000,-.

Eind december 1927 leest Isaac in De Nieuwe Rotterdamse Courant een bericht dat er in het Brabantse Woensel drie koeien zijn "doodgeslagen" (geëlektrocuteerd) en reageert hij met een ingezonden artikel. Het "doodslaan" van vee doet zich regelmatig voor en is voor de boeren een behoorlijke schadepost. Isaac stelt dat de elektrische leiding niet of niet voldoende geaard is en hij legt uit wat de oorzaak is en biedt een oplossing: "*door de aardstroom te voeren over een magneetspoel, welke indien er stroom doorgaat, de installatie geheel uitschakelt*". Het artikel van Isaac wordt door andere regionale kranten overgenomen en gepubliceerd.

In 1929 betreft de firma een pand aan de Aert van Nesstraat. In datzelfde jaar, in oktober, stort de beurs van New York in met als gevolg een wereldwijde economische recessie die ook merkbaar is in de Rotterdamse haven met veel bedrijven die afhankelijk zijn van de wereldhandel. Isaac echter laat zich niet van de wijs brengen en werkt onverminderd aan het succes van zijn bedrijf.

In 1930 wordt de firma ondergebracht in een Naamloze Vennootschap waarvan Isaac de directeur is. Als commissaris fungeert zijn broer Max Hartogs die na zijn huwelijk in Londen woont en daar werkzaam is voor Unilever.

Begin jaren dertig leert Isaac, die inmiddels woonachtig is aan de Obrechtstraat in Den Haag, zijn toekomstige vrouw kennen: de niet-joodse Margot Anna Kersten, geboren op 17 november 1906 in het Duitse Kassel². In 1925 heeft zij op 18-jarige leeftijd het leven geschonken aan een dochter. Margot komt als huishoudster vanuit Frankfurt am Main naar ons land en woont vanaf 24 september 1932 eveneens in de Haagse Obrechtstraat. Drie jaar later worden Isaac en Margot uitgeschreven naar Wassenaar en betrekken een woning aan de Groot Hoefijzerlaan.

In 1933 overlijdt de moeder van Isaac en Max. Het is het jaar dat de N.S.D.A.P.³ van Adolf Hitler aan de macht komt. De leefomstandigheden van Joodse burgers in Duitsland worden geleidelijk aan steeds slechter. Velen vluchten naar het veilig geachte Nederland. Isaac en zijn familie zullen zich zeker zorgen hebben gemaakt over de ontwikkelingen bij onze oosterburen. Zakelijk gezien floreert het bedrijf van Isaac, er wordt dat jaar een omzet gehaald van fl. 150.000,-. Vanwege het dreigende oorlogsgevaar met mogelijk grote gevolgen

² Kassel is een stad gelegen in het noorden van de deelstaat Hessen en ligt aan de Fulda.

³ Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij.

Gevraagd: Werkplaats-Monteur,
 voor Apparaten en Schakelbordbouw. Zonder voldoende ervaring onnoo-
 zich aan te melden: N.V. Ing. Bur. v. Electr. techn., Ir. I. HARTOGS, e.i.
 Aert van Nesstraat 91b R'dam. 4066S 12

Advertentie Rotterdamsch Nieuwsblad, 16 december 1939 (Delpher).

Ondergeteekende,
 Mr. R. J. M. H. BROUWERS, Eendrachtsweg 38b te Rotter-
 dam, liquidateur der
 N.V. Ingenieursbureau voor Electrotechniek, Ir. I. Hartogs,
 in liq., Kl. Persijnlaan 31 te WASSENAAR,
 voorheen Aert van Nesstraat 91b te Rotterdam,
 roept de crediteuren van voornoemde n.v. op, hun vorderin-
 gen vóór 20 Sept. a.s. bij hem in te dienen.

Aankondiging liquidatie N.V. Ingenieursbureau Ir. I. Hartogs, Algemeen Handelsblad,
 14 september 1942 (Delpher).

voor een havenstad als Rotterdam, opent Isaac een filiaal in de hoofdstad. Hier worden o.a. producten die qua ontwikkeling nog niet geschikt zijn voor de Nederlandse markt aangepast. Ook wordt er schakelmateriaal gefabriceerd. Tot de klantenkring van Isaac behoren o.a. Philips en verschillende staatsbedrijven. Twee jaar later, op 15 september 1935, voeren de nazi's de zgn. Neurenberger Rassenwetten⁴ in. Deze racistische wetten zijn gericht tegen Joden in Duitsland, waardoor zij minder rechten krijgen dan andere Duitsers. In de wetten is vastgelegd wie Joods is en wie niet. Dit gaat op basis van afstamming. Als je drie of vier Joodse grootouders hebt, word je gezien als Joods. Joden gelden niet langer als staatsburgers en kunnen daarom geen aanspraak maken op bepaalde burgerrechten, mogen niet meer stemmen en kunnen niet voor de overheid werken. Een ander onderdeel is de "Wet ter bescherming van het Duitse bloed en de Duitse eer". Deze wet verbiedt huwelijken tussen Joden en Duitsers. Daarnaast mogen Joden geen vrouw van vijfenveertig jaar en jonger in dienst nemen in hun huishouden. Ongetwijfeld zullen Isaac en Margot een afweging hebben gemaakt of het wel verstandig is om in Nederland in het huwelijk te treden. Immers, Isaac is van Joodse afkomst en Margot staat te boek als een Duitse huishoudster. Mogelijk is dit de reden dat zij voor hun huwelijk uitwijken naar het Verenigd Koninkrijk. Daar worden op 31 mei 1938 in het Engelse

⁴ In maart 1942 worden de Neurenberger Rassenwetten ook in Nederland van toepassing. Het huwelijk en geslachtsverkeer tussen Joden en niet-Joden is voortaan verboden.

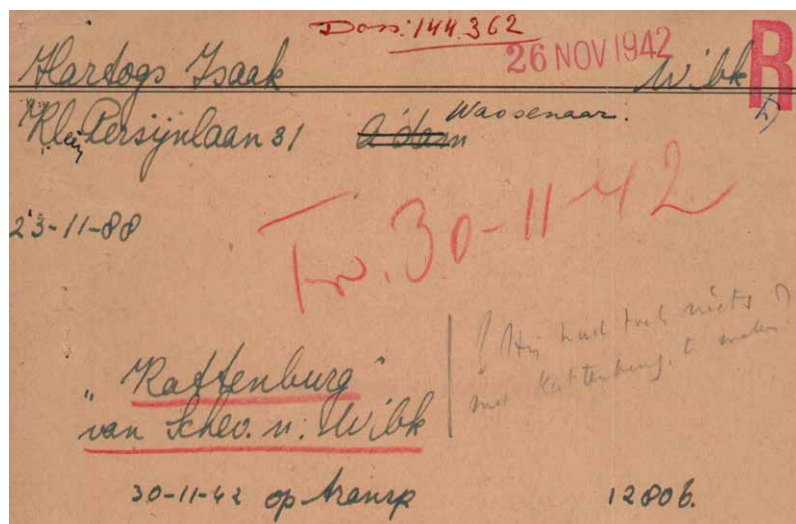
N.V. Ingenieursbureau voor Elektrotechniek
 Ir. I. HARTOGS e.i.
 OOSTZEEEDIJK 34 ROTTERDAM
 zoekt:
a) JONGSTE BEDIENDE MNL.
b) AANK. KANTOORBEDIENDE
 (± 18 jaar).
 Vereist wordt: Vaardigheid in Machineschrijven,
 terwijl bezit van Mulo-diploma gewenst is.
 Geboden wordt: Goed salaris, prettige en leerzame
 werkkring. Sollicitaties uitsluitend schriftelijk.

Advertentie Democratisch Socialistisch Dagblad,
 5 juli 1956 (Delpher).

Marylebone Isaac en Margot in de echt verbonden. Acht dagen later wordt het huwelijk ingeschreven in de gemeentelijke administratie van Wassenaar. In datzelfde jaar treedt Isaac met zijn financiële deskundigheid toe tot de Bond van Belastingconsulenten en maakt daar deel uit van de Raad van Toezicht. Voor alles is hij de directeur van een goed lopend bedrijf. Halverwege december 1939 adverteert het bedrijf in het Rotterdamsch Nieuwsblad waarin gevraagd wordt om medewerkers voor in de werkplaats.

Met de Duitse inval in Polen op 1 september 1939 is de Tweede Wereldoorlog een feit. Een paar dagen eerder is ons land gemobiliseerd. Veel landgenoten en Joodse vluchtelingen hopen dat ook deze keer Nederland neutraal zal blijven. Die hoop blijkt ijdel wanneer in de vroege ochtend van 10 mei 1940 de nazi's ons land overvallen. Er wordt hevig gevochten, maar de overmacht is te groot. Wanneer de Duitsers op 14 mei de oude binnenstad van Rotterdam bombarderen is het pleit beslecht, geeft Nederland zich over en begint de bezetting. Het bombardement treft ook het bedrijf van Isaac. De voorraden en de bedrijfsadministratie gaan verloren. Een dag later volgt de capitulatie, het begin van de bezetting. Kort hierna worden de eerste anti-Joodse maatregelen ingevoerd.

Een maand eerder zijn Isaac en zijn vrouw verhuisd naar de Klein Persijnlaan 31 in Wassenaar. De huur van het huis waar nu ook het bedrijf is ondergebracht, bedraagt fl. 750,- per jaar. Korte tijd later wordt het bedrijf ingeschreven op de

Kaart Joodsche Raad van Isaac Hartogs met daarop de vermelding van het "Kattenburg"-transport (Arolsen Archives).

Rijksstraatweg 779. Als bedrijfsactiviteit wordt vermeld: "Engros en handel in- en het doen fabriceren van electrotechnische en physische apparaten".

Op 10 januari 1941 volgt "de aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede". Isaac laat zich registreren op 19 februari in het gemeentehuis De Paauw. Eind augustus van dat jaar wordt het bedrijf van Isaac hem ontnomen. Er wordt een bewindvoerder aangesteld om het Joodse bedrijf te liquideren. Korte tijd later wordt het bedrijf opgeheven en daarmee komt een eind aan de zakelijke activiteiten.

Begin mei 1942 moeten Joden een zichtbare ster op hun kleding dragen en aan het eind van die maand worden de registratielijsten in vijfvoud opgestuurd aan "die Zentralstelle für Jüdische Auswanderung" in Amsterdam. Op grond van deze lijsten krijgen in de zomer van 1942 Joodse Wassenaarders bezoek van de "Hausratersfassungsstelle"⁵. Mogelijk is dit voor Isaac en Margot de

⁵ Deze organisatie richt zich op het in kaart brengen van alle roerende goederen die Joden achter moeten laten bij hun gedwongen verhuizing of deportatie.

reden geweest om een deel van hun meubilair in veiligheid te brengen. In eerste instantie loopt Isaac vanwege zijn gemengde huwelijk geen gevaar, maar uiteindelijk gaat het toch mis. Op 11 november wordt het echtpaar door de SD⁶ gearresteerd. Het vermoeden bestaat dat Isaac actief is in het verzet, maar waarschijnlijker is de reden van arrestatie het verbergen van hun (eigen) meubilair. Kort na haar arrestatie wordt Margot weer vrijgelaten. Isaac wordt ingesloten in Het Oranjehotel in Scheveningen en vandaar overgebracht naar Westerbork. Daar verblijft hij maar kort, want op 30 november wordt hij gedeporteerd naar Auschwitz. Transport 39 vanuit Westerbork is het zgn. "Kattenburg"-transport. In de twaalf wagons met 826 gedeporteerden bevinden zich o.a. 367 Joodse medewerkers van de Amsterdamse confectiefabriek "Hollandia-Kattenburg". In Cosel moeten 170 personen de trein verlaten om te werk te worden gesteld in één van de omliggende werkkampen. Isaac Hartogs, blijkbaar te oud voor werk, mag de trein niet verlaten. Direct na aankomst in het vernietigingskamp op 2 december 1942 wordt hij vermoord. Isaac is dan 54 jaar oud.

Margot, haar dochter en haar zwager Max overleven de oorlog. Op 15 oktober 1945 wordt bepaald dat de inschrijving van de opheffing van het bedrijf op 13 maart 1942 door de toenmalige bewindvoerder wordt "geacht nimmer van kracht geweest te zijn". Als nieuwe bewindvoester wordt benoemd "de echtgenote van Ir. I. Hartogs, Margot Anna Kersten, inwonende te Oranjelaan 8 te Wassenaar". In 1946 herstart zij op de Rijksstraatweg 779 de bedrijfsactiviteiten. In de loop van de tijd werken er 13 personeelsleden. Max Hartogs is er nog steeds commissaris. In 1951 besluit Margot om het bedrijf te verkopen en wordt het onderdeel van Batenburg N.V. Installatiebedrijf. Margot blijft nog lange tijd betrokken bij het bedrijf als aandeelhouder.

Max Hartogs overlijdt in 1958 na een noodlottig ongeval.

In 1962 verhuist Margot naar de Clematislaan 45 waar haar kleinzoon Michael soms voor kortere of langere tijd bij haar inwoont. Margot overlijdt op 1 april 2002.

⁶ Sicherheitsdienst.

Cornelis de Wittstraat 20

Ter nagedachtenis aan
Joseph Tuvy
is er op de Cornelis de Wittstraat 20
een struikelsteen geplaatst.

HIER WOONDE
JOSEPH TUVY
GEB. 1888
GEDEPORTEERD 11-1-1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 14-1-1943
AUSCHWITZ

Joseph Tuvy

Joseph Tuvy wordt geboren op 14 november 1888. Bij de Nederlandse burgerlijke stand is op grond van een door hem meegevoerde Turkse pas altijd Jaffa¹, in het toenmalige Palestina, als geboorteplaats aangehouden. Uit bronnen in Roemenië is echter gebleken dat Joseph, net als zijn zuster en broers, in Craiova² (Roemenië) het levenslicht heeft gezien.

Zijn ouders zijn Leon Haim Tuvy (1860-1944) en Rosa Eskenasi (1865-1938). Als Joseph twee jaar is, vindt er in Craiova gezinsuitbreiding plaats wanneer dochter en zusje Sarica (1890-1940) ter wereld komt. Hierna worden nog drie kinderen geboren. Het zijn allen jongens: Alfred (1891-1942), Isac (1893-1942) en Marcel (1895-1943). De gezinsfoto op de volgende pagina met daarop de vijf kinderen dateert van vlak voor de voorlaatste eeuwwisseling.

Vader Leon is handelaar in graan en de vier jongens treden in het voetspoor van hun vader wanneer zij na het lager onderwijs hun studie vervolgen aan de "Öffentliche Handelslehranstalt" in Leipzig. Deze vermaarde onderwijsinstelling geniet internationale faam en leidt op tot ondernemer en koopman. Er wordt niet alleen onderwezen in handelsvakken, maar er is ook aandacht voor algemene kunst, literatuur, muziek en toneel. Na het afronden van hun studie emigreert het gezin rond 1910 vanuit Craiova naar Antwerpen. Sarica blijft achter in Roemenië waar zij in 1911 in het huwelijk treedt met Ionas Hirschhorn (1882-1963). Vermoedelijk vanaf dat moment maakt de Belgische Catherina Elisabeth (Liza) Michiels (1890-1968) als huishoudster deel uit van het gezin Tuvy.

¹ Jaffa is een oude havenstad en tegenwoordig een stadsdistrict van de gemeente Tel Aviv-Jaffa.

² Craiova ligt hemelsbreed op ongeveer 180 km ten westen van de Roemeense hoofdstad Boekarest.

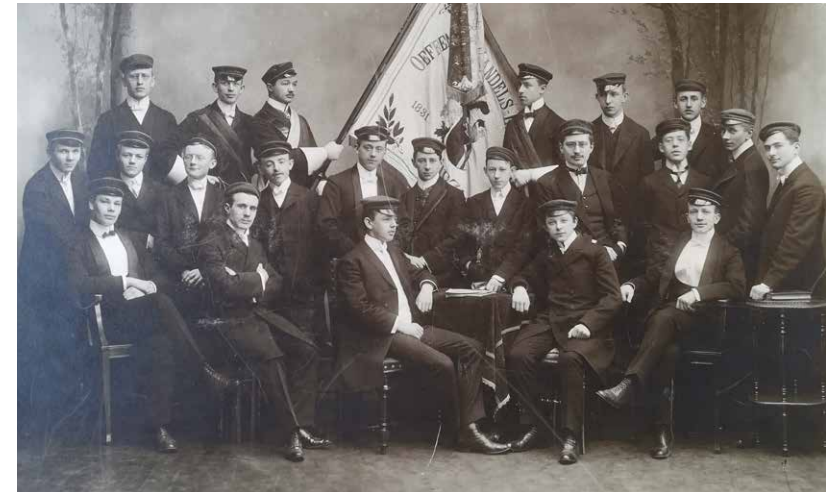

V.l.n.r. Joseph, Sarica, Alfred, Isaac en Marcel, Craiova ca. 1900.

Vier jaar later breekt de Eerste Wereldoorlog uit en wordt België meegesleurd in het conflict tussen de Centralen (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië) en de Geallieerden (Het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Rusland). De Duitse opmars door het noorden van België brengt een enorme vluchtelingenstroom op gang. Tijdens de belegering van de strategisch gelegen havenstad Antwerpen (eind september - begin oktober 1914) ontvluchten veel inwoners de Scheldestad. Na de val van Antwerpen op 10 oktober zijn er ongeveer één miljoen vluchtelingen die een veilig heenkomen zoeken in het neutrale Nederland. Zodra de situatie in België enigszins veilig is, keert een aantal terug. Ongeveer 150.000 vluchtelingen blijven in ons land tot het eind van de oorlog (11 november 1918). Ook Leon en zijn gezin krijgen te maken met de gevolgen van de oorlog en vluchten met Liza naar ons land waar zij een nieuw bestaan hopen op te bouwen. In eerste instantie strijkt het gezin neer in Den Haag. Joseph vertrekt naar Palestina waar hij in Motza³ op het land werkt. Hij loopt er dysenterie op en als gevolg daarvan heeft hij zijn verdere leven te kampen met een zwakke gezondheid. Hoe lang Joseph in Motza is geweest, is niet meer te achterhalen.

In 1920 wordt in Rotterdam een gezinskaart aangemaakt waarop aanvankelijk Leon, zijn vrouw Rosa, Alfred en Marcel voorkomen. Later worden Isaac en Joseph

³ Motza, ook wel Mozah of Motsa, is een wijk aan de westelijke rand van Jeruzalem. Motza wordt in 1854 opgericht en is de eerste Joodse boerderij die buiten de muren van de Oude Stad werd gesticht.

Joseph, zittend tweede van links. Öffentliche Handelslehranstalt Leipzig ca. 1909.

op de kaart bijgeschreven. Ook Jacob (roepnaam Jacques) Hirschhorn (1921-2011) maakt deel uit van het gezin. Hij is de zoon van Sarica Tuvy en Ionas (Jean) Hirschhorn en wordt beschouwd als pleegzoon van Alfred. Jacques, die door zijn familie Jacki wordt genoemd, groeit op bij zijn oom en grootouders Leon en Rosa op de Eikenlaan in Schiebroek. Het gezin Tuvy is geen lid van de Nederlands Israëlitische Gemeente. Vader Leon heeft met religie en zionisme⁴ niet veel op. Tot ongenoegen van zijn vrouw Rosa eet hij varkensvlees. De kinderen uit het gezin Tuvy zijn inmiddels volwassen, werken en gaan hun eigen weg. Joseph, niet gehuwd, leidt een onrustig bestaan. Het vermoeden bestaat dat hij naast een zwakke fysieke gezondheid ook te maken heeft met psychische klachten. Vanaf 1922 is hij achtereenvolgens woonachtig in Antwerpen, Rotterdam (Poortugaal) en Loosduinen (Bloemendaal). Mogelijk is hij in de laatste twee plaatsen voor een kort verblijf in de aldaar gevestigde psychiatrische inrichtingen. In juni 1930 verhuist Joseph naar Wassenaar waar hij inwoont op een adres aan de Persijnlaan. Anderhalf jaar later verblijft hij vanwege zijn zwakke gezondheid gedurende een aantal jaren in een pension in Groot Ammers waar hij o.a. de kippen verzorgt. Joseph beheerst door het vele reizen het Roemeens, Duits, Frans en uiteraard ook het Nederlands. Bovendien kan

⁴ Zionisme is een politieke beweging die streeft naar een Joodse staat in Israël. Het is gebaseerd op het verlangen van het Joodse volk om terug te keren naar het land Israël. Dit verlangen is al meer dan tweeduizend jaar oud.

V.l.n.r. Alfred, Marcel, Joseph en Isaac, Rotterdam 1920.

V.l.n.r. staand: Leon, Marcel en Joseph. Zittend: Rosa en Alfred, Scheveningen 1931.

hij goed pianospelen. Korte tijd woont hij in Capelle a/d IJssel om vervolgens weer in Wassenaar neer te strijken. Vanaf eind maart 1938 woont hij in op het adres Cornelis de Wittstraat 20. Hij en zijn familie houden van de zee en het strand. Regelmatig zoekt Joseph de zee op om er te baden. Bergen aan Zee en Scheveningen zijn favoriet, maar zeker zal hij ook te vinden zijn geweest aan de Wassenaarse Slag. Leon en Rosa brengen de vakanties door in Scheveningen waar ook Liza en Jacques van genieten. 's Avonds en in het weekend voegt Alfred zich bij het gezelschap. Met het overlijden van Rosa in 1938 krijgt het leven van de Tuvy's minder kleur. Ongetwijfeld zal de alleenstaande Joseph erg verdrietig zijn geweest om het heengaan van zijn moeder.

Naast zijn talenten op het gebied van talen en muziek kan Joseph ook goed schaken en dammen. In Schiebroek schaakt hij tijdens de bezoeken met zijn neef Jacques. In Wassenaar meldt hij zich aan bij de "Roomsche Katholieke damclub St. Willibrordus" en komt zijn naam regelmatig voor in de wedstrijdverslagen die te lezen zijn in de Wassenaarsche Courant.

Donkere wolken pakken zich samen boven Europa wanneer in Duitsland Adolf Hitler in 1933 aan de macht is gekomen. Op 1 september 1939 is de Tweede Wereldoorlog een feit en maakt men zich in ons land grote zorgen of we ook deze keer neutraal zullen blijven. Het loopt allemaal anders.

V.l.n.r. Joseph, Liza, Rosa en Jacques, 1932.

V.l.n.r. Alfred, Liza en Joseph, Bergen aan Zee, 1939.

Na de capitulatie op 15 mei 1940 trekken de Duitsers ons land binnen en volgt de bezetting. De anti-Joodse maatregelen die al van kracht zijn in nazi-Duitsland worden ook hier ingevoerd.

Wanneer op 10 januari 1941 de aanmeldingsplicht voor alle Joodse personen van kracht wordt, laat Joseph zich op 19 februari registreren. Ambtenaren werkzaam bij de bevolkingsregisters krijgen de opdracht om de persoonsbewijzen van Joden te voorzien van een gestempelde J. Ook op de persoonskaarten in de gemeentekantoren moet een J worden geplaatst. Eind februari kan Joseph nog meedoen aan een damwedstrijd. Het is de laatste keer.

Broer Alfred trouwt in december 1941 met de niet-joodse Liza. Alfred en Liza hopen door hun huwelijk dat Alfred uit de handen zal blijven van de nazi's. Isaac en Marcel zijn al ruim voor de oorlog getrouwd. Hun huwelijken zullen net als dat van Alfred kinderloos blijven. Vanaf 3 mei 1942 worden Joden ouder dan vijf jaar verplicht om een zespuntige gele Davidster, met in het midden het woord JOOD, zichtbaar op hun kleding te dragen. Duitsers controleren of de ster op de juiste manier wordt gedragen. Joseph, alleenstaand, die waarschijnlijk niet handig is met naald en draad, bevestigt zijn ster met een veiligheidsspeld. Of doet hij dit om zijn aversie tegen de stigmatisering van Joodse burgers te laten blijken?

Op 5 juni wordt hij door de SS-Hauptscharführer Fischer van de Sicherheitspolizei gearresteerd en in eerste instantie ingesloten op het politiebureau aan de Van Zuylen van Nijeveltstraat, dat gelegen is op een steenworp afstand van zijn woning. Blijkbaar is het vastmaken van de ster met een veiligheidssplend voldoende reden om iemand op te pakken en naar de gevangenis te sturen. Joseph wordt nog diezelfde dag door Wassenaarse agenten overgebracht naar de SD in Den Haag. Op 12 december komt Joseph aan in Westerbork. Wat er in de tussentijd gebeurt is niet duidelijk.

In het doorgangskamp wordt hij geplaatst in Strafbarak 66. De plaatsing in de strafbarak kan wijzen op het incident met de ster, maar het kan ook zijn verklaring vinden in het opgepakt worden vanuit de onderduik. In de familie circuleert het verhaal over een arrestatie van Joseph: hij koopt van een NSB'er het blad "Volk en Vaderland" en verscheurt dat demonstratief. Joseph is in bezit van een Turkse pas - die hem had kunnen redden -, maar heeft die op dat moment niet bij zich.

Een andere opvallende gebeurtenis is het feit dat er op 6 januari 1943 in het Algemeen Politieblad om de aanhouding van Joseph wordt verzocht, terwijl hij al vanaf 12 december 1942 in Westerbork is en op 11 januari 1943 op transport gaat.

"De commissaris van politie te Wassenaar verzoekt opsporing, aanhouding en voorgeleiding van Joseph Tuvy, wonende te Wassenaar. Hij heeft zonder de daartoe vereiste vergunning zijn woonplaats verlaten". Met deze omschrijving worden Joden aangeduid die zijn ondergedoken.

Leon die inmiddels ook in Westerbork verblijft ziet zijn zoon daar nog eenmaal. Op maandag 11 januari 1943 vertrekt uit Westerbork het 43ste transport met als bestemming Auschwitz. Naast Joseph maken 749 gedeporteerden, verdeeld over 15 wagons, de reis naar het vernietigingskamp. De meesten, onder wie Joseph, worden direct na aankomst op 14 januari vermoord. Joseph bereikt de leeftijd van 54 jaar.

Van het gezin van Leon en Rosa heeft niemand de Holocaust overleefd.

Rosa is al overleden in 1938 in Rotterdam. Haar dochter Sarica sterft in 1940 in Boekarest een natuurlijke dood. Behalve Jacques hebben drie andere kinderen van Sarica de oorlog overleefd en in Roemenië een bestaan opgebouwd.

Leon wordt in 1944 op 83-jarige leeftijd vermoord in Auschwitz.

Alfred vindt de dood in Ellecom⁵ in 1942. Hij is dan 50 jaar. Zijn echtgenote Liza overleeft. Het graf van Alfred bevindt zich op de begraafplaats van Ellecom.

⁵ Het Joodse dwangarbeiderskamp (met de ironische naam "Palestina") op het landgoed Avegoor bij Ellecom.

Isac (49 jaar) sterft in Auschwitz in 1942. Kort hiervoor is het huwelijk van Isac ontbonden. Het echtpaar hoopte op deze manier hun bezittingen veilig te stellen. Zijn niet-joodse echtgenote overleeft de oorlog.

Marcel (48 jaar) en zijn vrouw Lea Tuvy-Catz (34 jaar) worden op 22 april 1943 in Auschwitz vermoord.

Jacques Hirschhorn duikt vanaf eind mei 1943 onder op verschillende adressen in Rotterdam. Op Dinsdag, 5 september 1944, maakt Jacques gebruik van de paniek onder de NSB'ers en Duitsers en duikt, samen met een vriend, onder in zijn eigen huis, het pension van tante Liza. Naast een pensionsgast biedt Liza ook onderdak aan meerdere onderduikers die proberen te overleven. Het wordt spannend wanneer op 10 en 11 november een grote razzia⁶ in Rotterdam wordt gehouden. Jacques en zijn vriend weten het huis op tijd te ontvluchten en houden zich schuil in het open veld tot de kust weer veilig is. Jacques, zijn twee dochters en kleinzoon zijn de enige nabestaanden van de Nederlandse tak van de familie Tuvy.

Grafsteen van o.a. Alfred Tuvy, Begraafplaats Ellecom, gemeente Rheden (foto Ank Horstink).

⁶ De razzia van Rotterdam en Schiedam op 10 en 11 november 1944 is de grootste die de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft gehouden. Bij deze razzia zijn ongeveer 52.000 van de 70.000 mannen van 17 tot en met 40 jaar oud uit Rotterdam en Schiedam weggevoerd.

Jonkerlaan 58

Voor Ernest August Kan ligt er als blijvende herinnering een struikelsteen op dit adres.

HIER WOONDE
ERNEST AUGUST KAN
 GEB. 1911
 VIA HET ORANJEHOTEL
 GEDEPORTEERD UIT
 KAMP AMERSFOORT
 GEFUSILLEERD 3-5-1942
 SACHSENHAUSEN

Ernest August Kan

Ernest August Kan wordt geboren op 9 september 1911 in Amsterdam. Zijn ouders zijn Alexander Kan (1887-1916) en Rebecca Clara Vieyra (1884-1981). Alexander verdient de kost als kantoorbediende. In het bevolkingsregister staat aanvankelijk onder het kopje godsdienst: "NI" (Nederlands Israëlitisch), naderhand is dit doorgestreept en veranderd in "geen". Twee jaar later wordt het broertje van Ernest geboren. Hij krijgt de naam Alfred (1913-2003). Met de geboorte van dochter en zusje Helena (1915-1966) is het gezin compleet.

Het geluk is van korte duur, want een jaar later slaat het noodlot toe wanneer de vader van het jonge gezin op 28-jarige leeftijd overlijdt. Het moet voor Rebecca en de drie kinderen een enorme klap zijn geweest, al zal Helena (Leny) als baby hiervan weinig hebben meegekregen.

In datzelfde jaar, 1916, verhuist het gezin naar Doorn, een plaats onder de rook van Utrecht. Het verblijf daar is maar kort, want een jaar later is het gezin woonachtig in Den Haag. Inmiddels is Rebecca in 1917 hertrouwd met Hendrik Adriaan Johannes Rinnooy¹ (1881-1973). In de Hofstad doorlopen de kinderen het lager onderwijs. Blijkbaar kan Ernest goed leren, hij wordt in 1923 ingeschreven op het Haagse Gymnasium Haganum². Zes jaar later slaagt hij voor zijn eindexamen en vervolgt zijn opleiding aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam (nu: UvA) waar hij lid wordt van het hoofdstedelijke Studenten Corps. Aanvankelijk studeert Ernest oude talen en filosofie, maar na een jaar laat hij die

¹ In 1947 voegt Alfred de achternaam van zijn stiefvader toe aan zijn eigen familienaam: Rinnooy Kan.

² Het Gymnasium Haganum is een openbaar gymnasium in Den Haag. De school is gevestigd in een neorenaissance gebouw gelegen aan de Laan van Meerdervoort. De eerste vermelding die wijst op bestaan van de school is uit 1327.

*Ernest August Kan,
ca. 1940 (foto familie
Rinnooy Kan).*

eerste studie vallen. In Leiden gaat hij rechten studeren waar hij zijn kandidaats haalt om vervolgens in de hoofdstad in 1931 zijn studie af te ronden met zijn doctoraal. Een knappe prestatie in zo'n korte tijd.

Ernest is nog minderjarig naar de wettelijke term van toen, als hij als stagiair werkzaam is op een advocatenkantoor. In 1932 verhuist hij vanuit Utrecht naar de residentie en vestigt zich als zelfstandig advocaat. Hij houdt kantoor in de Zeestraat.

Naast zijn werk als advocaat en procureur bij de Hoge Raad der Nederlanden is Ernest ook maatschappelijk en religieus betrokken. In 1933 wordt de "Max Heindel Stichting" opgericht, een stichting genoemd naar de stichter van Het Rozekruizers Genootschap³ waarvan hij lid is. Van de nieuwe stichting is Ernest de bestuursvoorzitter.

³ *Het Nederlands Genootschap van Rozekruisers is een spirituele en culturele beweging die steunt op het gedachtegoed van verschillende teksten die in de 17e eeuw in Europa werden gepubliceerd. De broederschap baseert zich op het christendom, maar laat zich ook inspireren door andere godsdienstige en filosofische stromingen.*

In zijn vrije tijd houdt hij zich bezig met het schrijven van poëzie. Onder het pseudoniem Edmond Yorin verschijnt van zijn hand in 1938 een gedichtenbundel met als titel "Etudes". Uitgegeven bij P.N. van Kampen en Zoon N.V. te Amsterdam. In Het Kouter⁴ van dat jaar lezen we een recensie over de pas verschenen bundel. ...."Tenslotte de 'Etudes' van Edmond Yorin. Voor zover ik weet is dit een debuut en het draagt daarvan de kenmerken. Het bundeltje brengt voornamelijk religieuze poëzie; het vangt aan met een schoon kwatrijn, waarin een spanning leeft als in menig onvergetelijk kwatrijn van Jacob Israël de Haan (.....):

*Na iedere nederlaag: opnieuw beginnen
Na elk vergeten: een opnieuw bezinnen
Het hart dat door Uw Liefde werd geraakt
Het moet ten gronde gaan of U beminnen."*(.....)

Onder hetzelfde pseudoniem schrijft Ernest een leken spel voor de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale in Utrecht met als titel "Dit zal u een teken zijn", gebaseerd op het kerstevangelie van Lucas. Onder eigen naam schrijft hij een aantal juridische artikelen in onder meer Het Tijdschrift van Strafrecht. Eén van zijn laatste artikelen schrijft hij in de tijd dat hij al betrokken is bij het verzet. Het gaat over de rechtshulp aan minderbedeelden. Het toont zijn sociale betrokkenheid.

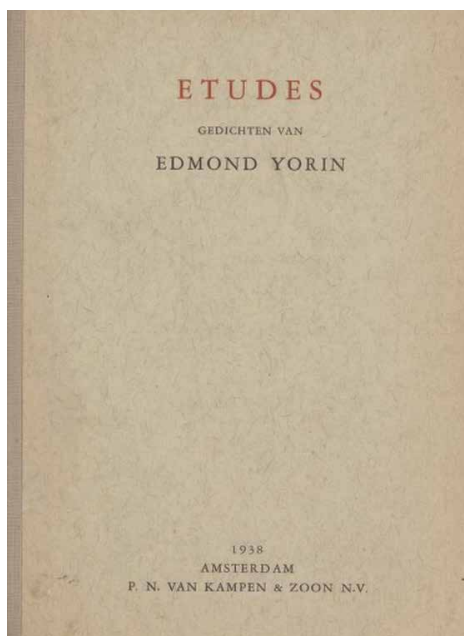
Ernest is sportief en heeft belangstelling voor de luchtvaart. In 1938 meldt hij zich aan als lid van de Haagsche Aero-Club (H.A.C.). Samen met leden van de Rotterdamse Aero-Club (R.A.C.) maken de sportvliegers gebruik van het vliegveld Ypenburg⁵.

Kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog (1 september 1939) wordt in ons land de mobilisatie afgekondigd. Ernest meldt zich als vrijwilliger bij de Militaire Luchtvaart waar op dat moment een groot tekort is aan vliegers. Hij volgt een opleiding op de S.R.O.M.L. (School voor Reserve Officieren der Militaire Luchtvaart) in Rotterdam. Ernest staat dan nog steeds ingeschreven als advocaat. De school is gevestigd in de ambachtsschool aan de Baljuwstraat.

Op 10 mei 1940 vallen de Duitsers ons land binnen. Op verschillende plaatsen wordt hevig gevochten, ook in en rond de Maasstad. Gedurende de

⁴ *Het Kouter was een Nederlands literair-religieus tijdschrift dat tussen 1936 en 1941 werd uitgegeven.*

⁵ *Vliegveld Ypenburg was een Nederlands vliegveld in de gemeente Rijswijk (ZH). Het was in bedrijf van 1936 tot 1991, aanvankelijk als civiel en later als Vliegbasis Ypenburg, een militair vliegveld.*

Etudes, gedichten van Edmond Yorin, Amsterdam 1938.

oorlogsdagen is de S.R.O.M.L.⁶, met hun lichte wapening, niet betrokken bij directe gevechtsacties, maar wordt o.a. ingezet bij het bewaken van het Hoofdbureau van Politie en patrouilles in de stad. Tijdens het bombardement op 14 mei sneuvelt één leerling en is er één vermist. Na de capitulatie blijven de leerlingen gedurende een tiental dagen geconsigneerd in een schoolgebouw onder commando van hun eigen officieren. Hierna volgt voor de meesten ontslag uit actieve dienst.

Ernest probeert de draad van het gewone leven weer op te pakken en gaat naar kantoor waar inmiddels de niet-joodse mr. R.A. Jansonius zijn compagnon is. In de zomer van 1940 worden de eerste anti-Joodse maatregelen ingevoerd. Voor Ernest worden de vooruitzichten er niet beter op wanneer op 5 februari 1941 wordt aangekondigd dat Joodse artsen en advocaten per 1 mei van dat jaar uitsluitend nog voor Joden mogen werken. Als vol-Jood wordt Ernest hard getroffen door dit beroepsverbod. In de maanden tussen de aankondiging en het ingaan van de maatregel krijgt hij regelmatig te horen dat "cliënten het onder de huidige omstandigheden veiliger vonden een Arisch raadsman te nemen en zich daar reeds van voorzien hadden". Het gevolg is dat de praktijk achteruitloopt. Ernest besluit om de advocatuur de rug toe te keren en verhuist eind april 1941 naar Wassenaar waar hij intrekt bij zijn moeder en stiefvader op de Jonkerlaan 58. Op dat moment zit de voormalige advocaat en procureur al diep in het verzet.

⁶ De sterkte van de S.R.O.L.M. bestaat op dat moment uit 5 officieren, 5 onderofficieren en ca. 150 leerlingen.

Direct na de capitulatie wordt de Ordedienst (OD) opgericht. Een organisatie bestaande uit o.a. beroeps- en dienstplichtige militairen, docenten, journalisten en fabrikanten. Zij hebben de overtuiging dat de Duitsers weer snel zullen vertrekken uit ons land en dat dan het ontstane machtsvacuüm moet worden opgevuld om orde en rust te herstellen. Ook Ernest heeft zich na zijn demobilisatie aangesloten bij de OD. Dat de Duitsers ons land weer snel zullen gaan verlaten, blijkt ijdele hoop. Leden van de OD, en ook andere groepen, gaan over tot het plegen van verzet. Dat gebeurt onder meer door het saboteren van telefoon- en spoorwegverbindingen en het in kaart brengen van strategische plekken die voor de geallieerden van belang kunnen zijn. De verzamelde inlichtingen worden vervolgens naar Engeland gestuurd. Het is gevaarlijk werk, want verraad ligt op de loer⁷.

Ernest is actief binnen een verzetsgroep rond de Delftse hoogleraar J.A.A. Mekel (1891-1942) die zich vooral toelegt op spionageactiviteiten. Ernest gebruikt het advocatenkantoor als dekmantel voor de overdracht van de verkregen geheime informatie. Inmiddels hebben de Duitsers lucht gekregen van de illegale activiteiten van de OD en de Sicherheitsdienst (SD) maakt intensief jacht op de leden van deze groep. Al in het najaar van 1940 vinden de eerste arrestaties plaats. Een aantal van de aangesloten groepen wordt opgerold. Verraad, onervarenheid en loslippigheid hebben hier een rol bij gespeeld.

Op 23 juli 1941 wordt Ernest in Wassenaar gearresteerd en in afwachting van zijn proces overgebracht naar Het Oranjehotel in Scheveningen. Acht maanden later wordt hij overgebracht naar Kamp Amersfoort. Het proces waar hij met 85 anderen terechtstaat is het zgn. "Eerste OD-proces". De beklaagden zijn leden van de Delftse Mekel-groep (waartoe Ernest behoort), de Westerveld-groep, de Schoemaker-groep en dertien⁸ beroepsofficieren. Aan het eind van het proces op 11 april 1942 worden 79 beklaagden tot de doodstraf veroordeeld. Uiteindelijk wordt aan zeven gevangenen gratie verleend. Zij worden gestraft met levenslange tuchthuisstraf. Vijf van hen overleven, waaronder de Wassenaarse politie-inspecteur Anne Sape Fogteloo.

Op 1 mei gaan 71⁹ van de terdoodveroordeelden op transport via Arnhem naar Duitsland. Kort hiervoor hebben de gevangenen nog een afscheidsbrief mogen

⁷ Zie Stolpersteine in Wassenaar, deel 2: Jan Kessler (1919-1944).

⁸ In het Eerste OD-proces wordt naast Ernest Kan ook de Wassenaarder Hermannus Johannes Offerhaus berecht en gefusilleerd.

⁹ Hendrik Kop (1896-1942) is te ziek om de reis te maken. Hij wordt op 26 oktober 1942 met drie anderen alsnog gefusilleerd in de duinen bij Overveen.

schrijven. Ook Ernest vertrouwt zijn laatste woorden toe aan het papier en schrijft o.a.

“Tot mijn droefheid moet ik u mededelen, dat ik ter dood veroordeeld ben en dat mijn gratieverzoek is afgewezen. Droef ben ik niet, omdat ik mijn leven moet afleggen, maar omdat ik U dit leed moet berokkenen. Voor mij is het een reden geworden van dankbaarheid, want sinds ik het weet heeft God in mijn leven bevestigd, wat Hij eens begonnen is en mij vervuld van de zekerheid, dat in dood en leven Zijn Hand ons vasthoudt en uitredt.”

Uit zijn verdere woorden spreekt een groot vertrouwen van Ernest in God en zijn liefde voor het Koningshuis.

Een dag later, aan het eind van de middag, komt het transport aan bij de plaats Oranienburg gelegen ten noorden van Berlijn. Hier moet het gezelschap overstappen in gereedstaande vrachtauto's die de groep naar het nabijgelegen concentratiekamp Sachsenhausen¹⁰ brengen. Hier brengen zij hun laatste nacht door. De volgende morgen, 3 mei 1942, in alle vroegte worden de gevangenen in groepjes naar de Schießstand gebracht. Daar wordt Ernest met de anderen in groepen van ongeveer twaalf gefusilleerd en komt er een eind aan het jonge leven van Ernest August Kan.

De naam van mr. Ernest August Kan komt o.a. voor op de gedenksteen die op 4 mei 1948 op het Gymnasium Haganum is onthuld. Later is er een tweede gedenksteen aan toegevoegd.

“De achtergrond is goudkleurig, symbolisch voor onze hulde aan de gevallen. Hun namen zijn weergegeven in zwarte letters, getuigend van onze rouw. Een Griekse tekst, aan boven- en onderzijde van de steen, is in rode letters geschreven. Het rood is de kleur van het levensbloed, houdt een belofte in dat wij, de levenden, het bewonderenswaardige voorbeeld van de omgekomenen zullen navolgen.”¹¹

¹⁰ Sachsenhausen was tijdens de Tweede Wereldoorlog een concentratiekamp in nazi-Duitsland. Het kamp lag 35 km ten noorden van Berlijn en werd in 1936 voorafgaand aan de Olympische Spelen in Berlijn gebouwd door gevangenen. Het kamp lag in de wijk Sandhausen in de stad Oranienburg.

¹¹ Citaat afkomstig uit het boek “Helden-Slachtoffers, Heldhaftige Slachtoffers, Gymnasium Haganum 1940-1945”.

Gedenkstenen Gymnasium Haganum, ontwerp B. Merema en B. Furnée (onderste steen).

De vertaalde teksten luiden:

Woorden der gestorvenen: Aan de jonge mensen geven wij het parool nooit bij leven ter slavernij te gaan, want het is beter als vrije mensen te sterven.

Antwoord der jonge mensen: Voor hen, die voor het vaderland gestorven zijn, zal er in eeuwigheid dank zijn; als wegbereiders zullen wij hen volgen, wanneer het noodlot nadert.

Schouwweg 72

Ter nagedachtenis aan
Bertha Abrahamson
ligt er op dit adres een struikelsteen.

HIER WOONDE
BERTHA ABRAHAMSON
GEB. 1868
GEDEPORTEERD 16-2-1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 19-2-1943
AUSCHWITZ

Bertha Abrahamson

Bertha Abrahamson ziet het levenslicht op 27 oktober 1868 in Amsterdam. Zij is het derde kind van Marcus Abrahamson (1822-1898) en Rosette Goldsmit (1837-1909). De vader van Bertha is al eerder getrouwd geweest. Uit dit huwelijk is Dina Abrahamson (1857-1929) geboren. Na het overlijden van zijn eerste vrouw in 1861 trouwt Marcus met Rosette.

Bertha heeft bij haar geboorte, behalve een stiefzusje, een broer Samuel (1862-1943) en een zusje Emilia (1864-1934). Twee jaar na de geboorte van Bertha is er gezinsuitbreiding met de komst van Felix Pinechas (1870-1943). Na hem volgen Joseph (1874-1943) en Jeannette (1876-1955). Marcus verdient de kost als goud- en zilverkashouder¹.

Samen met haar ouders, broers en zussen groeit Bertha op in Amsterdam. In 1871 verhuist het gezin naar Den Haag, maar korte tijd later keren zij terug naar de hoofdstad en gaan wonen op de Nieuwe Keizersgracht 25hs². Na tien jaar vestigt het gezin zich uiteindelijk toch weer in de residentie.

Wanneer Bertha 23 jaar is, trekt zij in bij haar oudste broer Samuel en zijn vrouw. Het echtpaar woont in de Kalverstraat in Amsterdam. Vier jaar later in 1895 deelt ze dezelfde woning met haar andere broer Felix Pinechas en haar schoonzus Marie de Leeuw. Felix Pinechas is boekhandelaar en Bertha is hem daarbij behulpzaam als boekenverkoopster. Voor Bertha volgen er binnen

¹ Een goud- en zilverkashouder is een winkelier in gouden en zilveren werken.

² De Nieuwe Keizersgracht is een gracht waar veel Joden woonden die het financieel beter hadden, net zoals op de Nieuwe Prinsengracht en de Nieuwe Herengracht. Aan de Nieuwe Keizersgracht was vanaf 1885 het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis gevestigd. Het perceel Nieuwe Keizersgracht 25hs is relatief een klein pand.

Boeketiket Boek & Kunsthandel
"Dante Alighieri", Antiquariaat Klikspaan.

Advertentie kaartverkoop via Boek- en
Kunsthandel "Dante Alighieri",
De Telegraaf 17 augustus 1927 (Delpher).

Amsterdam nog vier verhuizingen. Haar laatste adres in de hoofdstad is in de Honthorststraat. Daar begint zij 1927 met een eigen boek- en kunsthandel "Dante Alighieri".

Vanaf het begin van de vorige eeuw leeft het Wassenaarse echtpaar Van Ommeren-de Voogt op het landgoed Rust en Vreugd. Het echtpaar is bemiddeld en helpt incidenteel mensen uit hun omgeving door financiële steun te verlenen. Veelal gaat het om mensen uit hun kennissenkring die, al dan niet ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog, in financiële problemen zijn gekomen. Meestal zijn het ouderen die geen inkomen meer hebben uit arbeid. De heer en mevrouw Van Ommeren besluiten om hun hulp een meer structurele en blijvende basis te geven. Om dit te realiseren wordt in 1926 de Wilhelmina Alida Stichting opgericht.

Twee jaar later laten de Van Ommerens aan de noordwestelijke rand van hun landgoed, aan de Schouwweg, het Wavopark³ bouwen. Het wordt een complex van 32 boven- en benedenwoningen, gegroepeerd in een halve maanvorm en bestemd voor "personen met een bescheiden inkomen, die anders dan door eigen schuld geraakt zijn in omstandigheden, waardoor zij in aanmerking komen voor steun door verstrekking van kosteloze woongelegenheden".

Voorwaarde is wel dat de bewoners, allen echtparen, moeten behoren tot "den beschaafden stand".

Het Wavopark is bestemd voor echtparen. Voor alleenstaanden dames laten de Van Ommerens even verderop aan de Schouwweg vanaf 1930 het Johannahuis bouwen naar ontwerp van de Haagse architect Samuel de Clercq. Deze is de

Het Johannahuis.
Hal met monumentale
trap, 1931 (foto Nationaal
Archief).

huisarchitect van het echtpaar. Eerder heeft hij villa Rust en Vreugd ontworpen en ook het ontwerp van het Wavopark is van zijn hand. Het Johannahuis is een ontwerp in een Engels geïnspireerde stijl. Met name aan de voorkant doet het huis denken aan een Engels landhuis. Dat laatste wordt versterkt door de grote hal met een imponerende trap en de fraaie art deco glas-inloodramen. Bij de ingebruikname, begin oktober 1931, telt het pension 25 eenpersoonsappartementen en 18 dubbele kamers. Het huis, waarvan het meubilair is geleverd door de bekende Haagse firma H. Pander en Zn., biedt onderdak aan 61 alleenstaande dames.

Blijkbaar ziet Bertha die inmiddels 63 jaar is, het wel zitten om haar oude dag te slijten in het verzorgingshuis. Een half jaar na de feestelijke opening van het Johannahuis verhuist zij naar de Schouwweg waar zij kamer 216 betreft. In de hal die tevens bedoeld is als recreatiezaal kunnen de bewoonsters niet alleen luisteren naar lezingen, muziekkuitvoeringen en de radio, maar men kan er ook bruiden en lezen. Ook worden er uitstapjes buiten de deur georganiseerd en 's avonds eet men gezamenlijk in de eetzaal. Het zal voor haar een verademing zijn geweest om na het drukke stadsleven de rust en stilte te ervaren van deze mooie landelijke omgeving.

In 1934 wordt er in het huis ruimte gevonden om een bibliotheek in te richten. Het is voorstelbaar dat Bertha met haar kennis van boeken hierbij een rol heeft gespeeld. Korte tijd later kan de bibliotheek uitbreiden door een schenking van één van de bewoonsters van 1200 boeken en vier boekenkasten. Het zal Bertha blij hebben gestemd.

Toch zal zij zich ook zorgen hebben gemaakt over de ontwikkelingen in Duitsland waar in 1933 Adolf Hitler aan de macht is gekomen met als gevolg dat veel Duitse Joden een veilig heenkomen hebben gezocht in ons land.

³ Het Wavopark ontleent zijn naam aan Wilhelmina Alida van Ommeren-de Voogt.

Het Johannahuis, rechter zij- en achtergevel, 1933 (foto Nationaal Archief).

Het Johannahuis. De eetzaal met betimmering van de Haagse firma H. Pander & Zn, 1931 (foto Nationaal Archief).

Het Johannahuis, de binnentuin gezien naar de voorbouw, 1933 (foto Nationaal Archief).

Voor de bewoners van het Johannahuis wordt het merkbaar wanneer ons land in augustus 1939 mobiliseert en personeelsleden van het verzorgingshuis onder de wapenen worden geroepen. Voor de bewoners worden schuilplaatsen ingericht en ramen met zwart papier afgeplakt. De dames maken zich verdienstelijk met het breien van kledingstukken voor de soldaten en het maken van papieren dekens. Begin mei 1940 wordt de oorlogsdreiging voelbaar als op het dak van het nabijgelegen Wavopark luchtafweergeschut wordt geplaatst. Wanneer de Duitsers op 10 mei ons land aanvallen, brandt ook de strijd om de residentie los. Duitse bommenwerpers hebben het gemunt op doelen in en om Den Haag. Ook het Wavopark met op het dak het afweergeschut is doel. Het gebouw zelf wordt niet geraakt, maar een bom treft de brug aan de zuidzijde en richt een enorme ravage aan. Bewoners worden geëvacueerd naar het Johannahuis waar de papieren dekens van pas komen.

Na vijf dagen komt er een eind aan de oorlog en begint de bezetting. Joodse Nederlanders en gevluchte Duitse Joden gaan met Bertha een ongewisse toekomst tegemoet. Anti-Joodse maatregelen die al eerder in Duitsland zijn ingevoerd, vinden ook hier ingang. Op 10 januari 1941 gaat de aanmeldingsplicht voor Joden in. Ruim een maand later laat Bertha zich registreren op het gemeentehuis De Paauw. Korte tijd later worden de eerste Joden gesommeerd

om hun huizen te verlaten en elders tijdelijk onderdak te zoeken. Het is het begin van de uiteindelijke deportatie. Joodse bezittingen worden door de Hausraterfassungsstelle in kaart gebracht en hun geldelijk vermogen moet worden ondergebracht bij Lippman, Rosenthal & Co⁴.

Het overkomt ook Bertha. Na negen jaar verlaat zij haar vertrouwde omgeving en verhuist op 4 december 1941 naar het Joodse rusthuis Huize Klim Op⁵ aan de Raadhuislaan. Vanaf half januari 1942 krijgen de verhuizingen een dwingend karakter. In Huize Klim Op zijn de gevolgen hiervan merkbaar. Verschillende verdreven Joodse medeburgers vinden tijdelijk onderdak aan de Raadhuislaan en zijn daar in afwachting van hun deportatie. Voor de meesten loopt die via Amsterdam en Westerbork naar één van de vernietigingskampen. Op 15 juli 1942 vertrekt de eerste trein met Joden uit Amsterdam naar Westerbork. Diezelfde dag vertrekt het eerste transport uit Westerbork met als bestemming Auschwitz⁶.

Bertha Abrahamson is de eerste bewoonster van Huize Klim Op die op 28 augustus 1942 gedwongen wordt om te vertrekken naar de hoofdstad waar zij gaat wonen in Zoomstraat 23 bij de weduwe Blum-Cohen. Vijf maanden later, op 30 januari 1943, komt zij aan in doorgangskamp Westerbork. Haar verblijf daar is maar kort, want op 16 februari wordt zij samen met 1107 anderen op transport gesteld naar Auschwitz. De trein telt 25 wagons en van de 1108 gedeporteerden zijn er 207 kinderen. Drie dagen na vertrek worden 261 mensen toegelaten tot het kamp. De andere 847 maken de tocht naar de gaskamer. Onder hen de 74-jarige Bertha Abrahamson. Ook Bertha's broers Samuel, Felix Pinechas en Joseph komen om in één van de vernietigingskampen.

Op 2 november 2023 werden vier struikelstenen gelegd bij Huize Klim Op. Voor vijf andere bewoners liggen er inmiddels struikelstenen in Voorburg en Rotterdam.

Op 6 september 2024 werd in de hal van het voormalige Joodse verzorgingshuis Klim Op een plaquette onthuld met daarop de namen van alle veertien weggevoerde bewoners.

⁴ Lippmann, Rosenthal & Co. of kortweg Liro, in de volksmond ook bekend als de "Duitse roofofbank" of "Nazibank", was een bank aan de Sarphatistraat nabij het Weesperplein in Amsterdam. De bank werd tijdens de Duitse bezetting in 1941 opgericht om joods bezit te registreren en vervolgens te roven.

⁵ Zie de brochure "Stolpersteine in Wassenaar" deel 3, november 2023.

⁶ In totaal zijn er vanuit Nederland 102 transporten geweest. Niet alleen uit Westerbork, maar ook uit Vught, Amsterdam en Apeldoorn.

Rijksstraatweg 701

De vijf struikelstenen op deze plek vormen een blijvende herinnering aan Wolf van Leeuwen, zijn vrouw Sophia van Leeuwen-Spanjar, hun kinderen Levie en Heintje en hun inwonend nichtje Heintje Lena Spanjar.

HIER WOONDE
WOLF VAN LEEUWEN
GEB. 1897
GEDEPORTEERD 1-2-1944
UIT WESTERBORK
UIT 'VERLOREN TREIN' BEVRIJD
TRÖBITZ
BEZWEKEN 22-5-1945
MÜHLBERG

HIER WOONDE
SOPHIA VAN LEEUWEN-SPANJAR
GEB. 1896
GEDEPORTEERD 1-2-1944
UIT WESTERBORK
UIT 'VERLOREN TREIN' BEVRIJD
TRÖBITZ
BEZWEKEN 2-7-1945
EINDHOVEN

HIER WOONDE
LEVIE VAN LEEUWEN
GEB. 1923
GEDEPORTEERD 1-2-1944
UIT WESTERBORK
UIT 'VERLOREN TREIN' BEVRIJD
TRÖBITZ
BEZWEKEN 29-4-1945
TRÖBITZ

HIER WOONDE
HEINTJE VAN LEEUWEN
GEB. 1930
GEDEPORTEERD 1-2-1944
UIT WESTERBORK
UIT 'VERLOREN TREIN' BEVRIJD
TRÖBITZ
BEZWEKEN 10-8-1946
's-GRAVENHAGE

HIER WOONDE
HEINTJE LENA SPANJAR
GEB. 1924
GEDEPORTEERD 11-5-1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 14-5-1943
SOBIBOR

Wolf van Leeuwen
Sophia van Leeuwen-Spanjar
Levie van Leeuwen
Heintje van Leeuwen
Heintje Lena Spanjar

Wolf van Leeuwen wordt geboren op 6 september 1897 in Den Haag. Hij is het vierde kind van Levij van Leeuwen (1864-1932) en Sara van Leeuwen-Cohen (1866-1934). De vader van Wolf heeft meerdere beroepen. Soms staat hij vermeld als sigarenmaker, meestal als boekbinder. Wolf groeit op in een gezin van veertien kinderen. Na hem worden er nog zeven broertjes en drie zusjes geboren¹.

V.l.n.r. Levie, Sara, Heintje van Leeuwen-Cohen, Wolf en Sophia. Het meisje met de pop op de voorgrond is Heintje van Leeuwen, ca. 1934 (foto Eva de Lange).

Wanneer hij twintig jaar oud is, verhuist Wolf naar Utrecht waar hij het beroep van borduurwerker uitoefent. Drie jaar later verruilt hij de Domstad voor Wassenaar en gaat wonen in de dienstwoning van de Israëlitische begraafplaats aan de Rijksstraatweg 701 waar hij conciërge en grafdelver is. In datzelfde jaar, 1920, trouwt Wolf de één jaar oudere Sophia Spanjar. Sophia is geboren in Rijssen op 21 augustus 1896 als dochter van Levie Spanjar (1858-1943) en Heiltje Spanjar-Cohen (1871-1943). Zij groeit op in een gezin van acht

¹ Vrijwel alle broers en zussen komen om in één van de vernietigingskampen.

V.l.n.r. Sara,
Heintje en
Levie, 1941
(foto Eva de
Lange).

kinderen.² Het huwelijk vindt plaats op 14 december 1920 in de geboorteplaats van de bruid. Een jaar later wordt hun eerste kind geboren Gajja Sara (1921-2013) met als roepnaam Sara. In 1923 wordt het gezin verblijd met de komst van Levie (1923-1945). Zeven jaar later is het gezin compleet met de geboorte van dochter en zusje Heintje (1930-1946).

De kinderen groeien op aan de rand van het Wassenaarse Kerkehout. Het huis van de familie Van Leeuwen ligt aan het eind van de oorspronkelijke toegangsweg naar de begraafplaats, die loopt vanaf de Rijksstraatweg. Van Sara weten we dat ze succesvol haar opleiding tot stenotypiste heeft afgerond. Ook haar broer Levie kan goed leren. Na de lagere school zet hij zijn opleiding voort aan de Eerste Gemeentelijke HBS in Den Haag. Het zal de familie niet ontgaan zijn dat er op politiek gebied in Duitsland voor Joden na 1933 heel veel verandert. De gevolgen zijn ook in ons land merkbaar. De oorlogsdreiging wordt concreet wanneer de Duitsers op 1 september 1939 Polen aanvallen.

Eind februari 1940 krijgt het gezin Van Leeuwen een nichtje te logeren. Het is de 15-jarige Heintje Lena Spanjar (1924-1943), dochter van Jacob Spanjar (1898-1943) en Marie Augusta de Vries (1902-1943). Heintje groeit op in een gezin van vier kinderen in haar geboorteplaats Borculo (Gld) en is werkzaam als kantoorbediende op een perkamentfabriek.

In de vroege ochtend van 10 mei 1940 vallen de Duitsers ons land binnen en kort na de capitulatie worden de eerste anti-Joodse maatregelen ingevoerd. De familie Van Leeuwen geeft gehoor aan de oproep om zich te laten registreren en maakt de gang naar het Raadhuis De Paauw. Kort hierna vinden de eerste gedwongen verhuizingen plaats, het begin van de uiteindelijke deportatie die meestal loopt via Westerbork naar één van de vernietigingskampen. Wolf en zijn vrouw krijgen vanwege de werkzaamheden op de begraafplaats een tijdelijke vrijstelling van deportatie, een zogenaamde Sperre.

² Al haar broers en zussen en haar beide ouders komen om in één van de vernietigingskampen.

Joodsch Lyceum Fischerstraat Den Haag, schooljaar 1941-1942. Leerlingen uit verschillende eindexamenklassen, docenten en administratief personeel. Levie van Leeuwen: zittend op de grond, derde van links. Freddie Da Silva: staand tweede rij van achter, vijfde van links (foto Haags Gemeentearchief).

Eén van de anti-Joodse maatregelen treft het onderwijs. Met ingang van 1 september 1941 mogen Joodse docenten alleen nog maar lesgeven op scholen die uitsluitend bestemd zijn voor Joodse leerlingen. In alle delen van het land worden Joodse scholen opgericht. In Den Haag opent op 15 oktober 1941 het Joodsch Lyceum³ in de Fischerstraat zijn deuren. Noodgedwongen maakt Levie de overstap naar de nieuwe school. Daar krijgt hij les van de Wassenaarse docent Freddie Da Silva⁴ (1909-1945) die vanwege de afgekondigde maatregel het Rijnlants Lyceum heeft moeten verlaten. Levie zit op dat moment in de examenklas van de afdeling HBS-B en in april 1942 beginnen de schriftelijke en mondelinge examens. Het wordt de eindexamenkandidaten en hun docenten lastig gemaakt, want op 12 juni wordt afgekondigd dat Joodse landgenoten hun fietsen en andere vervoersmiddelen moeten inleveren. Vanaf 30 juni mogen zij ook geen gebruik meer maken van het openbaar vervoer. Da Silva logeert bij een collega in Den Haag om toch de mondelinge examens af te kunnen nemen. Het is niet bekend hoe Levie de afstand van zijn huis naar de Haagse Fischerstraat heeft overbrugd. Logeert hij ook bij iemand of is hij op een andere manier naar zijn examens gegaan? De beperkingen hebben in ieder geval geen invloed op zijn resultaten, want hij legt met goed gevolg zijn examen af en op 10 juli mag hij zijn getuigschrift in ontvangst nemen. Een vervolgstudie zit er voor hem niet meer in, want Joden zijn uitgesloten van vervolgonderwijs. Hij helpt zijn vader met hand- en spandiensten op de begraafplaats.

³ Het Joodsch Lyceum in de Haagse Fischerstraat blijft bestaan tot 26 november 1942. Dan wordt de school verplaatst naar de Bezemstraat en krijgt het de naam Joodsche School voor Voortgezet Onderwijs. Op 15 april 1943 wordt de school gesloten.

⁴ Zie de brochure "Stolpersteine in Wassenaar" deel 1, november 2021.

Voor Joden in ons land wordt de situatie steeds hopelozener. Zij worden gedwongen te verhuizen naar Amsterdam om vandaaruit te worden gedeporteerd naar Westerbork. Sommigen hebben geluk en vinden een onderduikadres, anderen wachten hun oproep voor deportatie af. Vanaf 22 april 1943 is het voor Joden verboden zich buiten de hoofdstad te begeven. Een dag later wordt Nederland "Judenrein" verklaard. Ook voor het gezin van Wolf van Leeuwen sluit zich het net. De Sperre van Wolf en Sophia wordt ingetrokken. Op 29 september 1943⁵ wordt het gezin zonder het nichtje Heintje gedeporteerd naar het Drentse doorgangskamp. Vier maanden later worden zij op transport gesteld naar Bergen-Belsen⁶. Aanvankelijk lijkt het gezin de Holocaust te overleven. In april 1945 is in Europa de bevrijding in volle gang. Het Derde Rijk loopt op zijn laatste benen en de overwinning voor de geallieerden is een kwestie van tijd. Dat beseffen de nazi's ook. Concentratiekampen worden ontruimd en sporen van de vernietiging probeert men uit te wissen. Wanneer Britse troepen Bergen-Belsen naderen, wil de SS de circa 6800 overlevenden met drie treinen naar Theresienstadt brengen. Dat blijkt onmogelijk, want de geallieerden beheersen het luchtruim en stations en spoorlijnen zijn een makkelijk doelwit. Bovendien heerst er in het ineenstortende Duitsland een enorme chaos. Steeds moet de route aangepast worden, staan de treinen voor korte of langere tijd stil en moet worden omgereden. In de wagons is het verschrikkelijk. Er is nauwelijks eten en drinken. Als de trein stilstaat mogen soms gevangenen die daartoe in staat zijn, de wagon verlaten om in de buurt op zoek te gaan naar voedsel. Na een tocht van dertien dagen waarin 600 km wordt afgelegd, komt de laatste van de drie treinen tot stilstand in het open veld bij Tröbitz. Op 23 april vinden oprukkende Russische soldaten de trein en bevrijden de overlevenden. Ongeveer 200 mensen hebben de reis niet overleefd en in de weken die volgen sterven alsnog 320 mensen aan de gevolgen van honger, ziekte en uitputting⁷.

Levie overlijdt op 29 april 1945 in Tröbitz. Hij is 22 jaar. Wolf, zijn vader, sterft op 22 mei 1945 in een nabijgelegen voormalig Duits krijgsgevangenkamp in Mühlberg⁸. Hij is 47 jaar.

Sophia en haar beide dochters overleven in eerste instantie de verschrikkelijke treinreis. Zij worden door een familielid opgehaald en gerepatrieerd naar Eindhoven waar Sophia op 48-jarige leeftijd op 2 juli 1945 alsnog bezwijkt aan de gevolgen van de doorstane ontberingen.

⁵ Op de persoonskaarten staat 21 december genoteerd. De informatie op persoonskaarten blijkt vaker niet te kloppen.

⁶ Het voormalig krijgsgevangenen- en concentratiekamp Bergen-Belsen ligt ongeveer 60 km ten noordoosten van Hannover op de Lüneburger Heide.

⁷ Deze verschrikkelijke treinreis staat bekend als het Verloren Transport.

⁸ Mühlberg ligt 22 km ten zuidwesten van Tröbitz. In deze plaats is een voormalig Duits krijgsgevangenkamp dat door de geallieerden is ingericht als noodhospitaal.

Grafsteen van Heintje van Leeuwen met daarop ook de naam van haar broer Levie, Joodse begraafplaats Wassenaar (foto Ton Beijersbergen).

Struikelstenen voor de zes leden van het gezin Spanjar op de Burgemeester Bloemersstraat 48 in Borculo (foto Ton Beijersbergen).

Op 27 mei 1946 keren Sara en haar zus Heintje terug in Wassenaar en gaan wonen op de Koninginneweg. Heintje heeft als gevolg van het zware kampeven een zwakke gezondheid en sterft als zij 16 jaar oud is op 10 augustus 1946 aan een longontsteking in een Haags ziekenhuis. Zij wordt begraven op de Joodse begraafplaats in Wassenaar op een steenworp afstand van de plek waar het huis stond, waar zij nog maar kortgeleden had gewoond⁹.

Sara is de enige van het gezin die de Holocaust overleeft. Haar eerste voornaam Gajja betekent leven. Zij trouwt in 1949 en twee jaar later emigreert zij naar Israël, waar zij werkzaam is op de Nederlandse ambassade. Sara krijgt twee kinderen, negen kleinkinderen en nog vier achterkleinkinderen. Het nichtje Heintje Lena Spanjar weet in eerste instantie nog onder te duiken. Wat zich precies heeft afgespeeld is moeilijk te reconstrueren, maar uiteindelijk wordt ze gearresteerd. Dat lot treft ook haar ouders, broers en zus. Op 19 april 1943 komen zij aan in Kamp Vught waar Heintje herenigd wordt met haar opgepakte familie. Na tien dagen wordt het gezin overgebracht naar Westerbork. Twee dagen later op 11 mei gaan zij op transport naar Sobibor waar zij, behalve vader Jacob, direct na aankomst op 14 mei worden vergast. De vader van Heintje wordt doorgestuurd naar een nabijgelegen werkkamp waar hij enkele maanden later bezwijkt.

Voor de zes leden van het gezin Spanjar liggen in Borculo op de Burgemeester Bloemersstraat 48 zes struikelstenen.

Ook voor Heintje Lena, maar haar laatste vrijwillig gekozen adres is het adres van haar oom en tante aan de Rijksstraatweg 701. Voor de ouders en enkele andere familieleden van Sophia Spanjar liggen er struikelstenen in Rijssen.

⁹ Op 5 december 1944 worden door 16 Spitfires drie aanvallen uitgevoerd op o.a. de V-2 opslagplaatsen op het landgoed Rust en Vreugd en het Haagse Bos. De bommen treffen niet allemaal het juiste doel, er vallen er vier bij de Rijksstraatweg ter hoogte van Kerkehout. Het leegstaande huis van de familie Van Leeuwen wordt door een voltreffer volledig vernield. Ook op de Joodse begraafplaats ontstaat schade.

Rijksstraatweg 791

Voor Gabriel Levi en zijn vrouw Marianne Levi-Ostwald liggen er als blijvende herinnering struikelstenen op dit adres.

HIER WOONDE
GABRIEL LEVI

GEB. 1869
VIA HET ORANJEHOTEL
GEDEPORTEERD 8-2-1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 11-2-1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
**MARIANNE
LEVI-OSTWALD**

GEB. 1875
VIA HET ORANJEHOTEL
GEDEPORTEERD 8-2-1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 11-2-1944
AUSCHWITZ

Gabriel Levi Marianne Levi-Ostwald

In het Duitse Voerde¹ wordt op 1 mei 1869 Gabriel Levi geboren. Hij is de jongste in een gezin van drie kinderen en heeft twee oudere zusjes: Jette (1864-1943) en Lina (1867-1943). Gabriel brengt zijn jeugd door in Duitsland waar hij zijn toekomstige vrouw Marianne Ostwald ontmoet. Zij en haar tweelingzus Hedwig (1875-1961) worden geboren op 14 februari 1875 in Salzkotten².

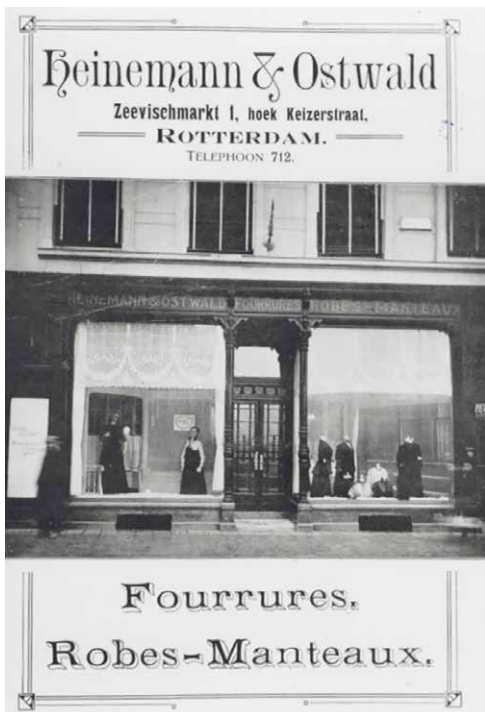
Gabriel die werkzaam is in de mode, verhuist in 1895 vanuit het Duitse Essen naar Rotterdam. In de Maasstad is hij één van de firmanten van N.V. Heinemann & Ostwald, een gerenommeerd bedrijf dat al vroeg haute couture verkoopt. Het bedrijf is gevestigd aan de Zeevischmarkt 1. Twee jaar na zijn verhuizing treden op 10 maart 1897 Gabriel en Marianne in het huwelijk. De bruiloft vindt plaats in het Duitse Arnsberg³. Het jonge stel gaat na hun huwelijk wonen in Rotterdam. Zij wonen daar op verschillende adressen o.a. op de Heemraadssingel 239a. Hedwig, de tweelingzus van Marianne, is coupeuse en is getrouwd met Richard Egon Culp (1877-1949). Deze zwager van Gabriel is medefirmant van het modebedrijf.

Op 26 november 1897 wordt het eerste kind van Marianne en Gabriel geboren. Het is een zoon en hij krijgt de naam Rudolph. Zestien jaar later wordt in 1913 dochter en zusje Frida geboren. De kinderen groeien op in Rotterdam,

¹ Voerde is een plaats de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen en ligt ongeveer 20 km ten noorden van Duisburg.

² Salzkotten is een plaats in de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen en ligt ten zuidwesten van Paderborn.

³ Arnsberg is een plaats de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen en ligt ongeveer 50 km ten oosten van Dortmund.

*Heinemann & Ostwald
1914-1918 (fotocollectie
Beeldbank Stadsarchief
Rotterdam).*

maar in 1924 verhuist het gezin naar Den Haag en woont daar kortstondig op verschillende adressen. Twee jaar later volgt een volgende verhuizing en strijkt het gezin neer in Wassenaar en gaat wonen aan de Rijksstraatweg 791. Rudolph is net als zijn vader en oom werkzaam in de mode. Hij trouwt op 25 mei 1928 in Wassenaar met Cornelia Catharina Bouthoorn (1905-1969). Zij gaan wonen in Den Haag. Een jaar later is er sprake van een wereldwijde economische crisis, ontstaan na het ineenstorten van de beurs in New York. De gevolgen hiervan zullen ook van invloed zijn geweest op de bedrijfsresultaten van het modebedrijf. In Duitsland spint de N.S.D.A.P.⁴ van Adolf Hitler garen bij deze recessie die vooral Duitsland raakt. In 1933 komt hij aan de macht en beginnen veel Joden zich zorgen te maken om hun toekomst.

Het 40-jarig bestaan van Heinemann & Ostwald wordt in februari 1935 groots gevierd in het Amsterdamse Carltonhotel. De mode die er getoond wordt, komt rechtstreeks uit Parijs. Het modebedrijf werkt samen met verschillende Franse modehuizen zoals Philippe & Gaston, Agnes Drécoll, Martial & Armana en Jean Patou. Reisbeperkingen voor Joden zijn er in die tijd nog niet en Gabriel en Marianne zijn regelmatig op reis en bezoeken o.a. Italië, Duitsland, Frankrijk, Zwitserland en het Verenigd Koninkrijk. Het aantal stempels in hun paspoorten is indrukwekkend.

⁴ Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij.

Linker strandstoel: Frida Levi en haar verloofde Rolf Nathan. Rechter strandstoel: Marianne en Gabriel Levi, zomer 1937.

In 1937 trouwt dochter Frida in Wassenaar met Rolf Nathan (1909-1984). De jonggehuwden gaan wonen in Hillegersberg, toen nog een zelfstandige gemeente onder de rook van de Maasstad.

Waar iedereen bang voor is en hoopt dat het niet zal gebeuren, gebeurt toch. Op 1 september 1939 valt Duitsland Polen aan waarmee de Tweede Wereldoorlog een feit is. Een maand eerder is in ons land de mobilisatie afgekondigd. Rudolph en zijn vrouw komen in januari 1940 naar Wassenaar en trekken in bij de ouders van Rudolph aan de Rijksstraatweg. Vier maanden later in de vroege ochtend van de 10de mei wordt Nederland aangevallen door de nazi's. Na het bombardement op de binnenstad van Rotterdam capituleert ons land.

Hoewel het modebedrijf, dat inmiddels gevestigd is aan de Schiedamsesingel 15-17, net buiten de brandgrens van het bombardement ligt, is het zo zwaar beschadigd dat de bedrijfsactiviteiten elders in een noodwinkel moeten worden voortgezet. Na de meidagen van 1940 verhuizen Frida en Rolf naar het relatief rustige Wassenaar en vinden eveneens onderdak bij de ouders van Frida. Met het invoeren van allerlei anti-Joodse maatregelen wordt de vrijheid van Joden in ons land steeds meer ingeperkt. Begin 1941 moeten zij zich laten

Zittend v.l.n.r. Frida, Rolf, Marianne en Gabriel tijdens het huwelijksfeest van Frida en Rolf, 27 augustus 1937.

No. 45

GEMEENTE WASSENAAR.

Ontvangen van ~~den Heer~~ Mevrouw M. Levi-Ostwald

de somma van een gulden

wegens kosten, verschuldigd ingevolge het bepaalde § 9, 2° lid van de verordening van den Rijkscmissaris voor het bezette Nederlandsche gebied van 10 Januari 1941, betreffende den aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede.

Wassenaar, 17 Februari 1941.

De BURGEMEESTER van WASSENAAR.

Zegge f 1,--.

Voor den Burgemeester,

Het bewijs van aanmelding zal t.z.t. worden toegezonden.

Kwitantie voor M. Levi-Ostwald van de gemeente Wassenaar voor het betalen van de legeskosten betreffende de aanmelding, 17 februari 1941.

TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL
A	B	C	D	E	F	G	H	J	K	
TEXTIELKAART VOOR VROUWEN EN MEISJES VAN 15 JAAR EN OUDER GELDIG VANAF 1 FEBR. 1941 TOT EN MET 31 AUG. 1941										
NAAM <u>Levi-Ostwald</u>			VOORNAMEN <u>Marianne</u>							
ADRES <u>Rijkstr. weg 791</u>										
GEBOREN TE					OP DEN					
NUMMER VAN DE DISTRIBUTIESTAMKAART <u>012066</u>					GEMEENTE <u>Wassenaar</u>					
BOVENSTAANDE GEGEVENS MOETEN DOOR DEN HOUDER ZELF WORDEN INGEVULD										

Textielkaart voor vrouwen en meisjes van 15 jaar en ouder op naam van Marianne Levi-Ostwald, 1941.

registreren bij de bevolkingsadministratie. De familie Levi geeft gehoor aan de oproep en laat zich registreren op Raadhuis De Paauw. Voor de betaling van fl. 1,- aan legeskosten ontvangen zij een kwitantie.

Een paar maanden later moeten bedrijven met Joodse eigenaren en ondernemingen met een overwegend Joods belang worden aangemeld bij de Wirtschaftprüfstelle, de bedrijfscontroledienst. Deze stelt een Verwalter aan die de zaken moet regelen. Alle transacties van het bedrijf moeten vanaf dat moment door de Verwalter worden goedgekeurd. Na deportatie van de Joodse eigenaren wordt hun onderneming in beslag genomen, geliquideerd of verkocht. In maart 1941 wordt er een Verwalter aangesteld in het modebedrijf van Gabriel en zijn zwager.

Wellicht is dit het moment waarop Rudolph en zijn vrouw plannen maken om een veilig heenkomen te zoeken. Het lukt hen om aan uitreisdocumenten voor de VS te komen en op 27 juni verlaten zij ons land.

Ook Frida en haar man proberen een manier te vinden om te ontsnappen aan wat mogelijk te gebeuren staat. Het echtpaar denkt meer kans te maken als zij gescheiden door het leven gaan. Het lijkt een noodoplossing, maar op 14 januari 1942 wordt hun huwelijk ontbonden. Het lukt Rolf en Frida om onafhankelijk van elkaar te vluchten naar het neutrale Zwitserland. Rolf komt daar aan op 27 februari 1942, Frida bereikt het veilige Alpenland een half jaar later. Ondertussen ondernemen ook Gabriel en Marianne stappen om een veilig heenkomen te zoeken en proberen via een plaats op de zgn. Weinrelijst te ontsnappen naar het onbezette deel van Frankrijk.

Friedrich Weinreb⁵ "redt" gedurende een periode van twintig maanden vele

⁵ Weinreb (1910 – 1988) stamt uit een Oost – Europese traditionele chassidische familie. Het gezin verhuist in 1916 van Wenen naar Nederland. Hij brengt zijn jeugd door in Scheveningen en studeert economie in Wenen en Rotterdam, waar hij in 1938 zijn doctoraalexamen haalt.

Joden door ze tegen betaling op een fictieve lijst te plaatsen waarmee deze mensen hun deportatie kunnen uitstellen. Degenen die met hem in zee gaan, krijgen na betaling een zgn. Sperre die een voorlopige vrijstelling voor deportatie betekent. Zo biedt Weinreb naar later blijkt, valse hoop aan mensen die wanhopig zijn en proberen te ontsnappen aan deportatie⁶.

In april 1941 verzamelt in Wassenaar N.S.D.A.P. Stützpunktleiter Arnold Lampe de namen en adressen van Joodse inwoners waarvan hun woningen in aanmerking komen om in beslag genomen te worden. Enkele maanden later worden de eerste huizen van deze dorpsgenoten in beslag genomen. Lampe vindt dat ook de woning van Gabriel en Marianne in aanmerking komt voor inbeslagname. In een brief aan de Kreisleitung van de N.S.D.A.P. schrijft hij: *"Ich würde es auszerordentlich begrüßen falls der Jude Levi zum aussiehen gezwungen würde."* ("Ik zou het zeer op prijs stellen als de Jood Levi gedwongen zou worden te verhuizen.")

Op 6 augustus 1942 zit er voor Gabriel en zijn vrouw niets anders op dan te verhuizen naar de Van Faukenbergestraat 21 in Voorburg. Dit is het adres waar Elisabeth Bacharach (1879-1942), de weduwe van Paul Ostwald (1870-1934), met hun dochter Marianne (1911-1942) woont. Paul Ostwald was waarschijnlijk de broer van Marianne Levi. Het is dus niet zo vreemd dat Gabriel en zijn vrouw hun toevlucht zoeken bij hun familie in Voorburg.

De dochter van Elisabeth is ongehuwd, zonder nationaliteit en staat geregistreerd als kantoorbediende. Sinds de nazomer van 1942 is zij spoorloos. Of Marianne ergens heeft weten onder te duiken is onbekend, maar op 14 november komt er een eind aan het leven van de 31-jarige Marianne. Uit de Dag- & Nachtrappen van de Politie Delft van 14-11-1942 blijkt, dat 's morgens om 07.40 haar levenloze lichaam met een schotwond in de rug is gevonden. Of zij neergeschoten is bij een vlucht poging vertelt het rapport niet. In de kranten van toen wordt gesproken over moord.

Vrij kort nadat Gabriel en Marianne in Voorburg zijn komen wonen, moet Elisabeth Ostwald-Bacharach zijn opgepakt. Volgens Oorlogsbronnen heeft zij in Kamp Westerbork gezeten, maar er zijn helaas geen data bekend. Wel weten wij dat zij op 23 november 1942 in Auschwitz is vermoord.

⁶ Zie de brochure "Stolpersteine in Wassenaar" deel 3, november 2023.

Foto uit het paspoort van Marianne Levi-Ostwald, 1932.

Foto uit het paspoort van Gabriel Levi, 1933.

Het is aannemelijk dat Gabriel en Marianne na de arrestatie van Elisabeth geprobeerd hebben om onder te duiken. Hoe en waar is niet meer te achterhalen. Uiteindelijk worden zij opgepakt en belanden in Het Oranjehotel in Scheveningen. Vanuit deze gevangenis wordt Marianne op 29 oktober 1943 overgebracht naar Westerbork en geplaatst in strafbarak 67, één van de strafbarakken waar opgepakte onderduikers worden vastgezet. Haar man Gabriel ondergaat op 17 november 1943 hetzelfde lot. Enkele maanden later worden zij op 8 februari 1944 op transport gesteld naar Auschwitz. Ditmaal bestaat het transport uit 1015 gedeporteerden verdeeld over 36 wagons. Onder de gedeporteerden bevinden zich 263 kinderen. De meesten worden direct na aankomst op 11 februari vermoord. Onder hen de 74-jarige Gabriel en zijn 68-jarige vrouw Marianne.

Rudolph Levi en zijn vrouw Cornelia Catharina Bouthoorn overleven in de VS de oorlog. Rudolph lijkt daar zijn naam veranderd te hebben in Rudi Bonthorn. Hij overlijdt op 26 december 1949 in Washington D.C.. Het echtpaar blijft kinderloos. Zijn weduwe keert op enig moment terug naar Nederland.

Frida en haar man Rolf beleven de bevrijding van Europa in het veilige Zwitserland en keren op 19 juli 1945 terug in Wassenaar en horen daar wat voor verschrikkelijk drama zich heeft afgespeeld in hun familie. Twee jaar later trouwen zij opnieuw en wordt hun huwelijk gezegend met de geboorte van een zoon: Robert (Rob) James Nathan.

Schouwweg 28

Voor Louisa Julia Carolina van Raalte ligt er als blijvende herinnering een struikelsteen op dit adres.

HIER WOONDE
**LOUISA JULIA CAROLINA
 VAN RAALTE**
 GEB. 1884
 VIA HET ORANJEHOTEL
 GEDEPORTEERD 6-4-1943
 UIT WESTERBORK
 VERMOORD 9-4-1943
 SOBIBOR

Louisa Julia Carolina van Raalte

Louisa Julia Carolina (Wiesje) van Raalte ziet het levenslicht op 23 januari 1884 in Vlissingen als dochter van Joseph (Jos) van Raalte (1844-1926) en Anna Josephine van Raalte (1843-1906). Jos en Anna zijn op 15 december 1875 in Den Haag in het huwelijk getreden en Jos is in de Zeeuwse havenstad directeur van scheepswerf de Koninklijke Maatschappij De Schelde. Wiesje groeit op in een gezin van zeven kinderen waarvan zij de op één na jongste is. Zij heeft vijf oudere broers en één jonger zusje: Ernst (Ernie) George Theodoor (1877-1959), Diederik (Dirk) Lodewijk Hendrik (1878-1951), Lodewijk (Lo) Eduard Martinus (1880-1943), de tweelingbroers George Reginald Eduard (1882-1933) en Henri Julius Martinus (1882-1950) en tenslotte Theresa (Thera) Clara Leonora (1888-1981).

Wiesje, haar broers en zus brengen hun jeugd door in Vlissingen waar zij woonachtig zijn aan de Houtkade 14. Anna is pas 63 jaar wanneer zij in 1906 overlijdt. Wiesje is dan 22 jaar, woont nog thuis en neemt de zorg voor de huishouding op zich. Daarbij stuurt zij het vierkoppige huishoudelijk personeel aan. 's Zondags komen alle kinderen en kleinkinderen bij opa Jos op de koffie. Eerst wordt er een bezoek gebracht aan de imposante scheepswerf en vandaar gaat men naar de grote tuin. Hierin staat een kas waarin druiven en bijzonder fruit groeien. Er is ook een groentetuin, een boomgaard en er worden kippen gehouden. Samen met haar vader spreekt Wiesje met de tuinman de activiteiten voor de komende week door. Bij thuiskomst is inmiddels de rest van de familie aangeschoven en kan er koffie worden gedronken.

Kerst en Oud en Nieuw zijn echte familiefeesten die groots worden gevierd. Op de laatste avond van het jaar arriveert de familie rond de klok van 22.00 uur. De heren verschijnen in smoking en de dames zijn stijlvol in het lang gekleed. In de

Louisa (Wiesje) Julia Carolina van Raalte, ca. 1890.

V.l.n.r. Wiesje, Dirk, Thera, Ernie, Lo, George en Henri van Raalte, 1895.

grote eetkamer staat een royale tafel, gedekt met damasten tafelkleed, waar voor iedereen plaats is. Even voor middernacht wordt de champagne binnengebracht, opdat men om klokslag 24.00 uur op het nieuwe jaar kan klinken. Hierna wordt er gesoupeerd en eet men o.a. – hoe kan het ook anders in Zeeland – oesters¹, waarbij het er om gaat wie de meeste eet.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog woont de jongere zus van Wiesje, Thera, met haar niet-Joodse man Martinus (Ties) Jan Harts (1883-1964) en hun dochtertje aan de Dokkade in Vlissingen. Hun huis ligt bijna tegenover dat van Thera's vader. Ties wordt gemobiliseerd en hij besluit om zijn zwangere vrouw en kind bij haar vader onder te brengen. Hun leegstaande huis stellen ze beschikbaar aan Belgische vluchtelingen.

Na de wapenstilstand in 1918 verlenen Ties en Thera onderdak aan het Oostenrijkse meisje Gretl Fritz dat in ons land op krachten mag komen na de oorlog die ook in het Donauland zijn sporen heeft achtergelaten. In 1919 verhuist zij mee met het gezin naar de Badhuisstraat 55 in Vlissingen. Gretl gaat naar school en leert Nederlands spreken. Het bijzondere is dat de oma van het meisje sterk anti-Joods is. Haar pleegouders bieden aan om Gretl in een ander gezin te plaatsen, maar daar wordt van afgezien omdat zij het heerlijk vindt en niet weg wil bij de Joodse familie Harts. Uiteindelijk maakt Gretl meer dan drie jaar deel uit van het warme gezin. Het contact blijft ook na de Tweede Wereldoorlog bestaan.

In 1926 overlijdt Jos van Raalte en komt Wiesje te wonen in het gezin van Thera en Ties die inmiddels vijf kinderen hebben: Anna Josephine Louisa (1913-2008), Jan Simon Martinus (1914-2013), Joseph Ernst Diederik (1916-1988), Martinus (Ties jr.) Jan Theodoor (1918-1944) en Lucasina (Lucie) Petronella Wietske (1922-

¹ De familie Harts is zakelijk betrokken bij de oesterkwekerij De Meulemeester in Yerseke.

Staan v.l.n.r. Wiesje en Thera, zittend in het midden hun vader Jos van Raalte, 1918.

2014). Allen zijn geboren in Vlissingen. Wiesje, voor de kinderen tante Wiesje, maakt echt deel uit van het gezin en de kinderen zijn dol op haar. Eén van de kinderen geeft zelfs aan dat hij later, als hij groot is, met tante Wiesje wil trouwen. Dat gevoel is wederzijds, want de ongehuwde Wiesje beschouwt het vijftal als haar eigen kinderen. Wiesje gaat ook op vakantie met haar nichtje Lucie en uit bewaard gebleven

correspondentie blijken de warme onderlinge familiebanden. In huize Harts wordt veel muziek gemaakt. Wiesje zingt met haar altstem klassieke- en operette liederen waarbij Thera haar op de piano begeleidt. De zussen zijn niet alleen muzikaal, maar zij breien hartstochtelijk truien en sjaals voor de kinderen. 's Avonds na het eten maken Ties, Thera en Wiesje stevast een ommetje, waarbij het grote postuur van Ties opvalt ten opzichte van de zussen die beiden klein van stuk zijn.

Eind april 1936 verhuist het gezin met Wiesje naar Wassenaar en gaat wonen aan de Schouwweg 28. Hoewel in Duitsland Adolf Hitler in 1933 aan de macht is gekomen en in Azië landen en Westerse koloniën te maken krijgen met de Japanse expansiedrift, lijkt een oorlog ver weg.

De kinderen van het gezin Harts zijn inmiddels volwassen en de meesten zijn uitgevlogen. Zoon Jan vertrekt in 1937 met MS Sibajak naar Nederlands-Indië en wordt op de havenkade van het Franse Marseille uitgezwaaid door zijn ouders en tante Wiesje. Het is de laatste keer dat hij haar ziet.

Ties jr., de broer van Jan, vertrekt eveneens naar Nederlands-Indië waar hij gestationeerd wordt als reserve 2e luitenant der artillerie bij het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL).

Op 10 mei 1940 vallen de Duitsers ons land binnen en na de capitulatie, vijf dagen later, begint de bezetting. De meeste Nederlanders lijken kort hierna de draad van het gewone leven weer op te pakken. Op de Schouwweg en in vele andere Joodse gezinnen houdt men de adem in en wacht in spanning af op wat er komen gaat. Al gauw laten de nazi's hun ware gezicht zien en worden de eerste anti-Joodse maatregelen afgekondigd. Stapsgewijs worden Joodse medeburgers uit het openbare leven geweerd en wordt er door de bezetter een administratieve scheiding aangebracht tussen Joden en niet-Joden. De

Foto ter gelegenheid van de 80ste verjaardag van Jos van Raalte, Vlissingen 1924. Centraal op de foto Jos van Raalte met op schoot Lucie. Links van hem Wiesje en rechts van hem Thera. Het jongetje in het matrozenpakje links op de foto is Martinus (Ties jr.) Harts (fotocollectie Zeeuws Archief).

eerste groep krijgt een J in hun persoonsbewijs. Hun staatsburgerschap wordt hen ontnomen en het bekleden van openbare functies is niet meer toegestaan. Joden worden uitgesloten van het reguliere onderwijs en verliezen hun stemrecht. Huwelijken en seksuele contacten tussen Joden en niet-Joden zijn verboden en of dit nog niet genoeg is, moeten Joden vanaf 3 mei 1942 zichtbaar een Jodenster dragen op hun kleding.

Op 20 februari 1941 hebben Thera, Wiesje en twee van de kinderen -die gedurende de bezettingsjaren weer thuis wonen- zich laten registreren op het Wassenaarse gemeentehuis. Snel hierna vinden de eerste razzia's plaats. Vanaf het voorjaar van 1941 worden deportaties vanuit heel Nederland naar Amsterdam en vandaar naar Westerbork georganiseerd. In ditzelfde jaar overlijdt een schoonzus van Thera en Wiesje. Haar jongste dochter Els (1925-2006) woont dan tijdelijk bij familie in Groningen. De familie Harts vindt het echter beter wanneer het 17-jarig nichtje bij haar oom en tantes in Wassenaar komt wonen. Op advies van de familie reist Els van het hoge noorden naar Wassenaar zonder de ster. Best een risicovolle onderneming, want stelselmatig worden op stations de papieren gecontroleerd. Gelukkig weet Els heelhuids de Schouwweg te bereiken. In de eerste oorlogsjaren vinden behalve Els veel Joodse familieleden en bekenden tijdelijk onderdak op de Schouwweg.

Eind mei 1942 stuurt de Wassenaarse locoburgemeester de registratielijsten in vijfvoud op naar "Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung" in Amsterdam. Ook Wiesje staat op deze lijst.

Joden voelen zich allang niet meer veilig. Ze hebben het gevoel dat het net zich langzaam maar zeker sluit. Velen doen een vertwijfelde poging om onder te duiken, te vluchten of aan een nieuw persoonsbewijs te komen zonder de gevreesde letter J. Het lukt Ties om voor Thera een vals persoonsbewijs te bemachtigen. Zijn vrouw krijgt een nieuw persoonsbewijs op naam van P.N. van Groen met de foto van Thera. Ook voor Wiesje probeert hij aan valse papieren te komen. Maar het vervalste document op naam van S.M. Wouters zal helaas niet op tijd gereed zijn.

In 1943 wordt aan Thera door de Inspectie van de Bevolkingsregisters vrijstelling verleend van het dragen van de Jodenster. In het schrijven van de Inspectie staat o.a.: "Het is de wensch van de Duitse autoriteiten, dat van deze ontheffing op de hieronder aangegeven wijze aanteekening wordt gehouden in het bevolkingsregister en dat aan belanghebbende onverwijld een nieuw Persoonsbewijs wordt uitgereikt, voorzien van een door de Inspectie te plaatsen stempelafdruk J. Op de persoonskaart in vak 6) achter de aanduiding J wordt een * geplaatst, hetgeen beteekent: ontheffing Jodenster."

Hiermee lijkt Thera als gemengd gehuwde voorlopig gered te zijn.

Inmiddels zijn de deportaties in volle gang en Joden ontvangen een oproep om zich te melden voor transport naar Westerbork of worden gedwongen huis en haard te verlaten en krijgen in Amsterdam een tijdelijke woonplek aangewezen in afwachting van hun verdere deportatie. Omdat veel Joden geen gehoor geven aan de oproep, zijn de Duitsers vanaf september 1942 overgegaan op een effectiever systeem. De oproep is komen te vervallen. Voortaan worden Joden zonder voorafgaand bericht na acht uur 's avonds uit hun woning gehaald en naar een verzamelpunt gebracht. De Duitsers gebruiken hiervoor de ingeleverde registratielijsten. Op bevel van Rauter² worden de arrestaties en transporten voortaan door leden van de gemeentepolitie uitgevoerd. Ook de Wassenaarse politie krijgt zo nu en dan opdracht om Joodse dorpsgenoten op te halen. De meeste agenten saboteren deze opdrachten zoveel mogelijk. Men voert ze traag uit of zegt dat men de personen die op de lijst staan, niet thuis heeft aangetroffen.

Dat geluk heeft Wiesje niet wanneer op 25 maart 1943 twee agenten aanbellen aan de Schouwweg 28. Zij geven aan dat zij op zoek zijn naar mejuffrouw L.C.J. van Raalte. Ties ontkent dat zijn schoonzus bij hem in huis is, maar daar nemen de dienders geen genoegen mee en zij doorzoeken het huis. Voor Wiesje is er

² Rauter is de hoogste vertegenwoordiger van de SS en als zodanig hoofverantwoordelijke voor de vervolging en onderdrukking van het Nederlandse verzet en medeverantwoordelijke voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

Rechts op de foto
Wiesje met links van
haar Dirk, haar broer,
Vlissingen 1938.

geen ontkomen meer aan en zij wordt tot ontzetting van de andere huisgenoten gearresteerd. Later verklaart een agent dat hij mej. Van Raalte geen kans heeft geboden te ontsnappen, omdat hij niet wist dat zij Joods was.

In het politierapport van die avond lezen we: "22.35 uur. Nog hedenavond arresteren de navolgende Joden: (namens de SD) Abraham Scheffer en Sophia Scheffer-Veth, Raadhuislaan 4; Louise van Raalte, Schouwweg 28 en H. Spanjer³ RSW 701, naar Scheveningen. Alleen van Raalte thuis aangetroffen."

Wiesje wordt ingesloten op het politiebureau aan de Van Zuylen van Nijveltstraat. Haar tasje met inhoud, bril en distributiebescheiden worden bewaard in een kastje in de hoofdagentenwacht.

De volgende ochtend, 26 maart, wordt zij overgebracht naar de strafgevangenis van Scheveningen. Op 2 april wordt Wiesje gedeporteerd naar Westerbork waar zij wordt ondergebracht in strafbarak 67. Vanuit haar gevangenschap schrijft Wiesje nog een briefje naar Thera waarin zij ondermeer vraagt om haar breiwerkje af te maken. Vier dagen later wordt zij met 2019 anderen op transport gesteld naar Sobibor. Het is het 57ste transport. De trein bestaat uit 34 wagons. Van de 2020 gedeporteerden zijn er 280 kinderen. Drie dagen na vertrek komt het grote transport aan in Sobibor en worden de meesten van hen direct na aankomst vermoord. Dit lot treft ook Wiesje van Raalte. Zij is 59 jaar.

Ties en Thera en vier van hun kinderen overleven de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. Dat geluk kent ook het nichtje Els.

Ties jr. Harts wordt door de Japanners in Nederlands-Indië krijgsgevangen gemaakt en per schip van Batavia naar Sumatra vervoerd. Tijdens deze reis wordt het schip in de Indische Oceaan op 18 september 1944 getorpedeerd door een Engelse onderzeeboot. Ties jr. komt hierbij om het leven en krijgt een zeemansgraf.

Jan Harts werkt als krijgsgevangene aan de Birmaspoorweg, maar overleeft de hel. Ook Wiesje's broer Lodewijk is, evenals zijn vrouw Ada (1880-1943) en hun zoon Joseph (1906-1943), in een van de vernietigingskampen om het leven gebracht.

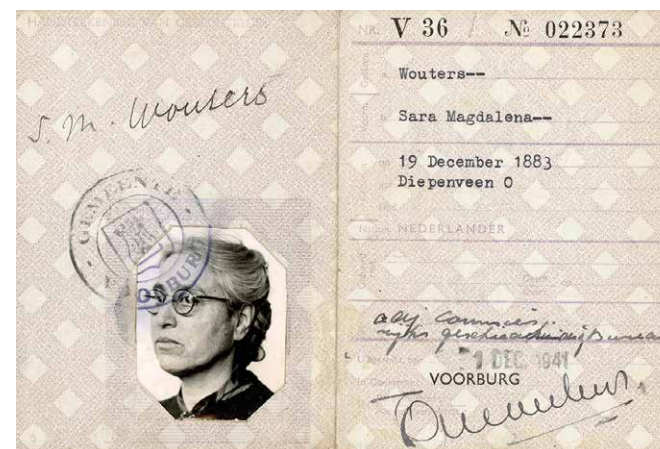
³ Zie het verhaal over de familie Van Leeuwen, zie pag. 38.

Het vervalste
persoonsbewijs
van Thera op
naam van
P.N. van Groen,
ca. 1942.

Het originele
persoonsbewijs
van Thera
van Raalte,
29 september
1943.

Het vervalste
persoonsbewijs
voor Wiesje
op naam van
S.M. Wouters,
ca. 1943.

Dankwoord

De Werkgroep Stolpersteine Wassenaar wil haar grote dank uitspreken aan degenen die op welke wijze dan ook hebben bijgedragen aan het realiseren van het leggen van deze vierde serie Stolpersteine in Wassenaar.

Ook dank aan de gemeente Wassenaar die het project Stolpersteine mogelijk heeft gemaakt en ondersteunt. Een woord van dank ook aan Lisette van Koppen-Smits van het gemeentearchief, Marco Colpa en zijn team voor hun toewijding bij het plaatsen van de stenen en de medewerkers van de facilitaire dienst.

Onze dank gaat tevens uit naar de nabestaanden die ons veel belangrijke informatie verschaften en naar de huidige en vroegere bewoners van de zeven adressen.

Een bijzonder woord van dank is er voor Albert Clobus van de Historische Vereniging Oud Wassenaar die met zijn kennis van kadastrale kaarten ons helderheid verschafte over de juiste locatie van het perceel Rijksstraatweg 701.

Verder dank aan de leerlingen van de St. Bonifaciuschool voor hun bijdrage aan de ceremonie.

Tenslotte gaat onze dank ook uit naar de gemeente Wassenaar, Maatschap Remmerswaal, HarveyBloom Advocaten, de Historische Vereniging Oud Wassenaar en particulieren die de publicatie van deze brochure door sponsoring mogelijk maakten.

Bronnen

Cathrien Harts, Thera Mertens en Lucie Pufkus (*zomer 2024*)
 Petra en Pauline Hirschhorn (*zomer 2024*)
 Eva de Lange (*zomer 2024*)
 Inge Nathan (*zomer 2024*)
 Alexander en Robert Rinnooy Kan (*zomer 2024*)
 Arolsen Archives, www.arolsen-archives.org
 Delpher, www.delpher.nl
 Gemeentearchief Wassenaar, www.wassenaar.nl
 Haags Gemeentearchief, www.haagsgemeentearchief.nl
 Joods Erfgoed Rotterdam, www.joodserfgoedrotterdam.nl
 Joods Monument, www.joodsmonument.nl
 Nationaal Archief, www.nationaalarchief.nl
 Oorlogsgravenstichting, www.oorlogsgravenstichting.nl
 Stadsarchief Rotterdam, www.stadsarchief.rotterdam.nl
 Stichting Joods Erfgoed Den Haag, www.joodserfgoeddenhaag.nl
 Westerborkportretten, www.westerborkportretten.nl
 Wikipedia, www.wikipedia.org
 Zeeuws Archief, www.zeeuwsarchief.nl

Literatuur

Hans Beijer e.a., *Helden – Slachtoffers, Heldhaftige Slachtoffers*, Gymnasium Haganum 1940-1945, Den Haag 1997.
 Rob van het Groenewoud, *Bij de kwartierstaat van Alexander Rinnooy Kan*, 2008.
 F.R. Hazenberg e.a., *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*, Wassenaar 1995.
Het Kouter, jaargang 3, 1938.
 Wally de Lang, *Slotakkoord der kinderjaren, Herinneringen aan het Joodsch Lyceum Fischerstraat Den Haag 1941-1943*, Den Haag 2003.
 Robert van Lit, *“Een aangenaam en rustig verblijf”, Johannahuis 1931-2004*, Wassenaar 2005.
 Guus Luijters, *In Memoriam, De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen 1942-1945*, Amsterdam 2012.
 Joggli Meihuizen, *Smalle Marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag, 2010.
 F.J.A.M. Moonen, *100 jaar Ing. Bureau Hartogs*, Rotterdam 1988.
 Dirk Mulder, *Buitengewone transporten, Deportaties van Joden, Roma en Sinti uit Nederland, 1940-1945*, Zwolle 2022.
Nederlandse Poëzie Encyclopedie.
 Uitgave van het Algemeen Hoofdkwartier Ordedienst in afwikkeling, *In Memoriam 314 Verzetslieden van den O.D.*, Leiden 1950.

Colofon

Deze publicatie is een initiatief van de Werkgroep Stolpersteine Wassenaar bestaande uit Evelyn Hompes, Margaret de Vos van Steenwijk, Carla de Gopper, Ingrid Sachumsky, Kees Neisingh, Niek Kat en Ton Beijersbergen en werd mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de gemeente Wassenaar, Maatschap Remmerswaal, HarveyBloom Advocaten, de Historische Vereniging Oud Wassenaar en particuliere giften.

Teksten en samenstelling:

©Ton Beijersbergen

Fotografie:

Mariëtte van Lit-Pieterse

Foto's:

De foto's bij het verhaal over Joseph Tuvy zijn beschikbaar gesteld door Petra en Pauline Hirschhorn, tenzij anders aangegeven.

De foto's bij het verhaal over Gabriel Levi en Marianne Levi-Ostwald zijn beschikbaar gesteld door Inge Nathan, tenzij anders aangegeven.

De foto's bij het verhaal over Louisa van Raalte zijn beschikbaar gesteld door Cathrien Harts, Thera Mertens en Lucie Pufkus, tenzij anders aangegeven.

Vormgeving:

Annemiek van der Meulen
MillShip Graphic Design

Uitgave:

Historische Vereniging Oud Wassenaar
Werkgroep Stolpersteine Wassenaar

Informatie:

www.oudwassenaar.nl en/of
www.wassenaar.nl

Oplage 1000

Wassenaar, november 2024

Gemeente Wassenaar

MAATSCHAP REMMERSWAAL
administratie • belasting • advies

HARVEYBLOOM
ADVOCATEN

 Historische Vereniging
Oud Wassenaar

Ook volgend jaar wil de werkgroep een brochure uitgeven met daarin verhalen van Wassenaarse Holocaust slachtoffers. Wanneer u wilt helpen om dit financieel mogelijk te maken, dan u kunt een bijdrage overmaken naar rekeningnummer:

NL 46 RABO 0114 1448 50
t.n.v. Historische Vereniging Oud Wassenaar
o.v.v. "brochure"

Stolpersteine in Wassenaar

In november 2017 nam de Wassenaarse Gemeenteraad een initiatief motie van Groen Links aan om in Wassenaar Stolpersteine te plaatsen. De werkgroep Namenlijst kreeg de opdracht dit uit te werken en te realiseren. De werkgroep valt onder de Historische Vereniging Oud Wassenaar en wordt ondersteund door de gemeente en werkt onder de naam "Werkgroep Stolpersteine Wassenaar". De werkgroep hoopt voor zoveel mogelijk van de ongeveer honderd Wassenaarse joodse slachtoffers in de nabije toekomst struikelstenen te plaatsen.

De eerste achttien Stolpersteine in Wassenaar werden geplaatst op 25 en 26 november 2021. Op 3 november 2022 werden er vijf stenen gelegd en op 2 november 2023 tien stenen.